

**Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων
(Από την Κλασική Πολιτική Οικονομία στη μαρξιστική θεωρία)
του Γιάννη Μηλιού^[1]**

Απρίλιος - Ιούνιος 1995

1. Εισαγωγή

Η θεωρία των τάξεων αποτελεί ένα από τα πλέον αμφισβητούμενα κεφάλαια των Κοινωνικών Επιστημών, με την έννοια ότι αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στις διαφορετικές θεωρητικές Σχολές που διαμορφώνονται στο εσωτερικό τους.

Μπορούμε, επομένως, στο σημείο αυτό να επαναλάβουμε, ως εισαγωγική διευκρίνιση για ό,τι ακολουθεί, τη θέση που διατύπωσε ο deSte. Croix (1983, σελ. 30): „Μου φαίνεται ελάχιστα πιθανό για οποιονδήποτε, να προσεγγίσει σήμερα ζητήματα τάξεων, και κυρίως ταξικής πάλης (ή ταξικής σύγκρουσης), σε οποιαδήποτε κοινωνία, σύγχρονη ή αρχαία, με τον τρόπο που ορισμένοι άνθρωποι θα ονόμαζαν 'αμερόληπτο' ή 'απροκατάληπτο'. Δεν διεκδικώ την 'αμεροληψία' ή την 'έλλειψη προκατάληψης', πόσο μάλλον την 'Wertfreiheit', την έλλειψη αξιολογικής κρίσης".

Για να μπορέσουμε να διατυπώσουμε τα κριτήρια με βάση τα οποία μπορούν να γίνουν οι απαραίτητες θεωρητικές αξιολογήσεις, θα ξεκινήσουμε από μια σύντομη αναφορά στην πρώτη θεωρητική θεμελίωση της έννοιας των κοινωνικών τάξεων, στο πλαίσιο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Με τον τρόπο αυτό θα γίνουν φανερές οι (θεωρητικές) παράμετροι που καθόρισαν τη διατύπωση των νεώτερων προσεγγίσεων.

2. Η έννοια των κοινωνικών τάξεων στην Πολιτική Οικονομία

Η έννοια κοινωνικές τάξεις αποκτά για πρώτη φορά θεωρητικό-αναλυτικό περιεχόμενο στα έργα της Κλασικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας, την οποία εγκαινίασε το 1776 ο AdamSmith με τον "Πλούτο των Εθνών" και της οποίας ο ιστορικός κύκλος θεωρείται ότι έκλεισε το 1848 με το "Οι Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και ορισμένες από τις Εφαρμογές τους στην Κοινωνική Φιλοσοφία" του JohnStuartMill (Roll 1989, Rubin 1994).

Η έννοια της κοινωνικής τάξης πρωτοεμφανίζεται, βέβαια, στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία. Όμως, στους αρχαίους συγγραφείς η κοινωνική τάξη αποτελεί είτε ένα καθαρά περιγραφικό όρο με πρακτική χρησιμότητα στη διαμόρφωση των "κοινών" της πόλης (χωρισμός των ελεύθερων πολιτών σε "τάξεις" ανάλογα με το μέγεθος της περιουσίας τους), είτε μια κανονιστική έννοια (περιγραφή μιας ιδεατής κοινωνικής οργάνωσης στο πλαίσιο της οποίας ορίζονται, με κριτήρια κυρίως πολιτικά -δηλαδή αναφερόμενα στην οργάνωση της εξουσίας-

οι "τάξεις" ^[2]) . Παρόμοιο κανονιστικό χαρακτήρα είχαν και οι περί τάξεων προσεγγίσεις κατά το Μεσαίωνα.

Πρόδρομοι της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας υπήρξαν ως γνωστόν οι Φυσιοκράτες, οι οποίοι διατύπωσαν μια αντίληψη για τις κοινωνικές τάξεις με βάση μια σειρά θεωρητικές αφαιρέσεις. Όμως η κοινωνία (και οι τάξεις) που περιέγραφαν οι Φυσιοκράτες ήταν και αυτή ιδεατή, ήταν ένα "μοντέλο" που ονειρεύονταν να επιβάλουν, με τη βοήθεια της μοναρχίας, στη Γαλλία: μια αγροτική-καπιταλιστική κοινωνία που αντλούσε τα χαρακτηριστικά της, α) από την πεποίθηση ότι μόνο η αγροτική οικονομία μπορεί να δημιουργήσει ένα πλεόνασμα πάνω από τα κόστη παραγωγής και β) από την εξιδανίκευση ορισμένων στοιχείων του βρετανικού καπιταλισμού στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

Ο Quesnay (1694-1774) όριζε έτσι τρεις τάξεις: την "παραγωγική τάξη" (δηλαδή τους καπιταλιστές-αγρότες και τους αγρεργάτες τους), τη "στείρα τάξη" (δηλαδή τους καπιταλιστές, τους ανεξάρτητους εργαζόμενους και τους μισθωτούς εργαζόμενους των μη-αγροτικών τομέων) και την "τάξη των ιδιοκτητών" (δηλαδή των γαιοκτημόνων που πάχτωναν τα κτήματά τους στους καπιταλιστές-αγρότες). Ο Turgot (1727-1781) βελτίωσε το φυσιοκρατικό αυτό θεωρητικό σχήμα διαχωρίζοντας τους καπιταλιστές-αγρότες από τους αγρεργάτες τους και τους καπιταλιστές του μη αγροτικού τομέα από τους εργαζόμενους του μη αγροτικού τομέα. Προέκυψε έτσι μια ιδεατή οικονομία με πέντε (αντί τριών) τάξεις.

Ο Adam Smith βάζει τέρμα στις κανονιστικές προσεγγίσεις, θέτοντας ως αντικείμενο της ανάλυσής του αυτό που αντιλαμβανόταν ως το ουσιώδες περιεχόμενο της ανθρώπινης οικονομίας γενικά, (και το οποίο σύμφωνα με τον Marx δεν ήταν παρά το ιστορικό πλαίσιο λειτουργίας του καπιταλισμού): την οικονομία της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό ορίζει τις τάξεις με βάση την αντικειμενική θέση των ατόμων που τις απαρτίζουν στην οικονομική ζωή. Μ' άλλα λόγια η αντικειμενική ταξική ένταξη κάθε ατόμου θεωρείται αποτέλεσμα της συγκεκριμένης οικονομικής του λειτουργίας, ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα της τεχνικά ή φυσικά χαρακτηριστικά.

Συνακόλουθα, κάθε τάξη ορίζεται από την Κλασική Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας σε αναφορά με την ιδιαίτερη μορφή εισοδήματος που αποκομίζει, ανεξάρτητα από το αν το εισόδημα αυτό αποκτάται στον ένα ή τον άλλο τομέα της οικονομίας. Ο Smith ορίζει έτσι τρεις τάξεις: Τους καπιταλιστές (ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής) που αποκομίζουν ως εισόδημα κέρδος, τους εργάτες, που αποκομίζουν ως εισόδημα μισθό, και τους γαιοκτήμονες, που αποκομίζουν ως εισόδημα (από την πάχτωση των χωραφιών τους στους καπιταλιστές-αγρότες)

πρόσοδο.

Η αντίληψη αυτή για την ταξική διαίρεση της κοινωνίας παραμένει μια θεωρητική σταθερά της Κλασικής Σχολής.^[3] Επιπλέον, στην αντίληψη αυτή των κλασικών οικονομολόγων για την ταξική διαίρεση της κοινωνίας υπολανθάνει μια θεωρία ταξικής εκμετάλλευσης. Πιο συγκεκριμένα, η θεώρηση της διαίρεσης σε τάξεις ανάλογα με τον ιδιαίτερο τύπο εισοδήματος, σε συνδυασμό με την εργασιακή θεωρία της αξίας, (σύμφωνα με την οποία η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από τη συνολική εργασία που δαπανάται για την παραγωγή του), οδηγεί στη θεωρία της υπεραξίας: στη θεώρηση, δηλαδή, του κέρδους ως του τμήματος εκείνου της καθαρής (νέας) αξίας το οποίο παράγουν μεν οι εργαζόμενοι αλλά το ιδιοποιούνται οι καπιταλιστές.

Το κέρδος προκύπτει διότι ο μισθός αποτελεί ένα τμήμα μόνο της παραχθείσας (από τους εργάτες) καθαρής αξίας, καθώς από τη "φύση" του είναι "η τιμή η αναγκαία όπως επιτρέψει εις τους εργάτασ την διατήρησιν και διαιώνισιν της τάξεώς των (...) επομένως (...) εξαρτάται εκ της τιμής των ειδών διατροφής και πρώτης ανάγκης και των ανέσεων, των απαιτούμενων δια την συντήρησιν του εργάτου και της οικογενείας του" (Ricardo 1992, σελ. 73). Η θεωρία της υπεραξίας αναπτύχθηκε όπως είναι γνωστό από τον Μαρξ, υπάρχει όμως, υπό λανθάνουσα μορφή στο έργο των Κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας και ιδιαίτερα του Ricardo, όπως άλλωστε γίνεται φανερό από το απόσπασμα που μόλις παραθέσαμε. Επιπλέον, η εργασιακή θεωρία της αξίας αναπόφευκτα καταλήγει σε μια αντίληψη ανταγωνισμού ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Διότι, αν αγνοήσουμε τη γαιοπρόσοδο (και τη φθορά των μέσων παραγωγής) "η συνολική αξία των αγαθών διαιρείται εις δύο μόνον μέρη: το εν αποτελείται εκ των κερδών του κεφαλαίου, το δε έτερον εκ των ημερομισθίων". Συνεπώς (με δεδομένη την αξία των εμπορευμάτων - που καθορίζεται από την απαιτούμενη δαπάνη εργασίας για την παραγωγή τους), "τα κέρδη θα ήσαν υψηλά ή χαμηλά αναλόγως των χαμηλών ή υψηλών ημερομισθίων" (Ricardo 1992, σελ. 89).^[4]

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο που η θεωρία των κοινωνικών τάξεων αποτελεί στοιχείο της οικονομικής επιστήμης όσο καιρό κυριαρχεί στο εσωτερικό της η Κλασική Σχολή. Από τα μέσα του 19ου αιώνα, δηλαδή από τη στιγμή που κυριαρχούν στην οικονομική σκέψη εκείνες οι θεωρητικές προσεγγίσεις που εκπηγάζουν από την απολογητική ιδεολογική στάση (από την προσπάθεια υπεράσπισης -αν όχι εξύμνησης- του καπιταλιστικού συστήματος απέναντι στους επικριτές του), από εκείνη τη στιγμή λοιπόν, εξοβελίζεται σταδιακά από την οικονομική θεωρία η έννοια των κοινωνικών τάξεων.

Ήδη με το έργο του J.-B. Say (1767-1832) επιχειρείται: α) μια υποκατάσταση της

εργασιακής θεωρίας της αξίας από τη θεωρία του υποκειμενικού οφέλους (ως προσδιοριστικού παράγοντα για το σχηματισμό των τιμών) και β) μια υποκατάσταση της θεωρίας των τάξεων από τη θεωρία των "συντελεστών παραγωγής". Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, που αποτελεί το θεωρητικό θεμέλιο της σύγχρονης νεοκλασικής θεωρίας, ο κάθε ένας από τους (τρεις) "συντελεστές παραγωγής" (κεφάλαιο, εργασία, έδαφος ή φυσικοί πόροι) παράγει το τμήμα εκείνο του καθαρού προϊόντος το οποίο εισπράττει ως εισόδημα ο κάτοχος του εν λόγω "συντελεστή" (Rubin 1994, σ. 382 επ.).

Η σύγχρονη νεοκλασική θεωρία απαλείφει κάθε στοιχείο της κλασικής θεωρίας των τάξεων που μπορεί να υπολανθάνει ακόμα και στην αντίληψη περί "συντελεστών παραγωγής": για το σκοπό αυτό εισάγει το μοντέλο της "κυκλικής ροής του εισοδήματος" (το "εισοδηματικό κύκλωμα"), το οποίο περιγράφει την αναπαραγωγή της "οικονομίας". Στο μοντέλο αυτό εμφανίζονται δύο μόνο τύποι οικονομικών υποκειμένων: οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά. Τα νοικοκυριά (ή ακριβέστερα τα άτομα-μέλη των νοικοκυριών) είναι κάτοχοι των διαφορετικών "συντελεστών παραγωγής", τους οποίους προσφέρουν (ανταλλάσσουν) έναντι εισοδήματος στις επιχειρήσεις. Με το εισόδημά τους αυτό τα νοικοκυριά αγοράζουν τα "αγαθά" που "προσφέρουν" (παράγουν) οι επιχειρήσεις.

Με το "εισοδηματικό κύκλωμα" εξαφανίζεται κάθε αναφορά στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, δηλαδή στη θέση και τη λειτουργία των "ατόμων" στη διαδικασία παραγωγής. Συνακόλουθα εξοβελίζονται και οι κοινωνικές τάξεις, ως θεωρητική κατηγορία συστατική της Πολιτικής Οικονομίας. (βλ. και Weeks 1989, σελ. 12 επ.) Τα άτομα-καταναλωτές (μέλη του νοικοκυριού) προσφέρουν τους όποιους "συντελεστές παραγωγής" διαθέτουν (εργασία, κεφάλαιο, γη. ..) ανάλογα με το εισόδημα που "επιθυμούν" να αποκτήσουν, ή τις "επιλογές" τους ανάμεσα σε "ελεύθερο χρόνο" και "εργασία". Η κυρίαρχη (νεοκλασική) οικονομική θεωρία αποκλείει κάθε έννοια κοινωνικής τάξης (και επομένως ταξικού ανταγωνισμού, ή ταξικής εκμετάλλευσης).

Ο εξοβελισμός της έννοιας "κοινωνικές τάξεις" από το θεωρητικό σύστημα που ονομάζεται "οικονομική επιστήμη" προσδίδει στην έννοια αυτή ένα αμιγώς κοινωνιολογικό χαρακτήρα. Πλέον είναι η Κοινωνιολογία που θεωρεί τις κοινωνικές τάξεις ως ένα από τα αντικείμενά της, το οποίο συχνά σχετίζεται με την έννοια της

εξουσίας. Η τελευταία αυτή έννοια (εξουσία) διατυπώθηκε βέβαια καταρχήν στο πλαίσιο της νεώτερης πολιτικής φιλοσοφίας και θεωρίας (Hobbes, Machiavelli, Spinoza. ..) για να περιγράψει την "πολιτική κυριαρχία" του ηγεμόνα ή του κράτους, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αντίληψη περί κοινωνικών τάξεων: Η εξουσία προσεγγίζεται ως η διαδικασία ή το αποτέλεσμα της "ενοποίησης" των μεμονωμένων ατόμων σε "πολιτική κοινότητα".^[5]

Η κοινωνιολογική προσέγγιση των εννοιών "εξουσία" και "κοινωνικές τάξεις" δεν ανατρέπει αυτή τη θεμελιώδη θέση της πολιτικής φιλοσοφίας, σύμφωνα με την

οποία η εξουσία και η κοινωνία δεν είναι παρά η "κοινωνικοποίηση" και η συγκρότηση σε "Πολιτεία" των μεμονωμένων ατόμων, τα οποία εκλαμβάνονται ως οι πρωταρχικές (βουλευσιακές ή/και ορθολογικές) οντότητες κάθε "κοινότητας".

2. Η έννοια των "κοινωνικών τάξεων" στην Κοινωνιολογία

Η κοινωνιολογική προσέγγιση των τάξεων εντάσσεται στη γενικότερη κοινωνιολογική προβληματική περί "κοινωνικών ομάδων".^[6] Οι "ομάδες" προκύπτουν με βάση ποικίλες και διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές διαδικασίες (διαδικασίες "κοινωνικοποίησης" των ατόμων) και αντίστοιχα θεωρητικά κριτήρια: τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών (κρατική γραφειοκρατία, στρατιωτικοί κ.λπ.), θρησκευτικές, πολιτιστικές ή φυλετικές ιδιαιτερότητες, ιδεολογικές συνιστώσες, οικονομικές διαφοροποιήσεις^[7] ηλικιακά χαρακτηριστικά κ.λπ. Οι κοινωνικοί προσδιορισμοί που συγκροτούν τα άτομα σε ποικίλες "ομάδες" (ορισμένες από τις οποίες μπορεί να αποτελούν "τεμνόμενα σύνολα") θεωρούνται ως προδεδομένες εμπειρικές οντότητες ("το" κράτος, "οι" θρησκείες...) που δεν χρήσουν περαιτέρω θεωρητικής ερμηνείας.^[8] Αντίστοιχα, τα άτομα θεωρούνται ότι εντάσσονται σ' αυτές τις ομάδες ανάλογα με τα εγγενή ("ανθρώπινα") χαρακτηριστικά τους ("ψυχολογικές" ροπές, "ανάγκες" κ.ο.κ.).^[9]

Αντίθετα με την προσέγγιση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, η κοινωνιολογική προσέγγιση των τάξεων στηρίζεται έτσι κατά κανόνα σε "χαλαρά", από θεωρητική άποψη, κριτήρια. Μ' άλλα λόγια δεν αναζητά αιτιώδεις-δομικές σχέσεις που εντοπίζουν τα ουσιώδη-ειδοποιά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων, με βάση τα οποία θα μπορούσαν να οριστούν στη συνέχεια και οι κοινωνικές τάξεις, ως η κυρίαρχη όψη αυτών των κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται αντίθετα, στην περίπτωση της κοινωνιολογικής προσέγγισης, λιγότερο για μια θεωρητική σύνθεση και περισσότερο για μια κατηγοριοποίηση των άπειρων παραλλαγών της εμπειρικά διαπιστώσιμης κοινωνικής πραγματικότητας. Κι αυτό γιατί στη βάση της κοινωνιολογικής προσέγγισης υπολανθάνει πάντα η ιδέα ότι το άτομο είναι η σε τελευταία ανάλυση καθοριστική κατηγορία: το άτομο δεν υπόκειται σε ένα κυρίαρχο τύπο κοινωνικών καθορισμών (κοινωνικών σχέσεων), αλλά μπορεί να ενταχθεί σε όσες "ομάδες" είναι κάθε φορά δυνατόν να προκύψουν από το πλήθος των "δεδομένων" (και εμπειρικά εμφανών) "ροπών κοινωνικοποίησης", καμιά από τις οποίες δεν θεωρείται ως η κυρίαρχη.

Υπό αυτά τα θεωρητικά δεδομένα, η τάξη, ως "κοινωνική ομάδα" που διαμορφώνεται στο έδαφος ενός "κοινού συμφέροντος", γίνεται αντιληπτή ανάλογα με τον ορισμό αυτού του "κοινού συμφέροντος". Στην περίπτωση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας κάθε τέτοιος ορισμός του "κοινού συμφέροντος" περιπεύει, εφόσον είναι προφανές ότι η ιδιαίτερη θέση στην παραγωγή κάθε τάξης και η συνακόλουθη ιδιαίτερη μορφή εισοδήματός της, ορίζει και το πλαίσιο του ταξικού "κοινού συμφέροντος": Αύξηση των κερδών και της μερίδας (του ποσοστού

στο καθαρό προϊόν) των κερδών ή αντίστοιχα της προσόδου από τη μια μεριά, αύξηση του πραγματικού μισθού και της μερίδας των μισθών από την άλλη. Στην κοινωνιολογική προσέγγιση, απαιτείται η οριοθέτηση των εκάστοτε κυρίαρχων "ροπών κοινωνικοποίησης", για να οριοθετηθούν αντίστοιχα οι "κοινότητες συμφερόντων" και οι τάξεις. Είναι έτσι κατανοητό γιατί, π.χ., επιλέγονται συχνά κριτήρια "πολιτικής εξουσίας" (ακριβέστερα, το κριτήριο ότι μια ιστορικά σχηματισμένη κοινωνική "κάστα" στελεχώνει τις ανώτατες θέσεις του κρατικού μηχανισμού) για να οριστεί η "πολιτικά κυρίαρχη τάξη" ή "η πολιτική ολιγαρχία".

Όμως, ακόμα και στις περιπτώσεις που η κοινωνιολογική προσέγγιση επιχειρεί να οριοθετήσει τα "κοινά συμφέροντα" καταρχήν στο οικονομικό επίπεδο της κοινωνίας, τα αποτελέσματα χαρακτηρίζονται και πάλι από μια σχετική θεωρητική χαλαρότητα, εφόσον δεν γίνονται αντιληπτά τα δομικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η ανάλυση του Max Weber, καίτοι συνιστά μια από τις σπάνιες απόπειρες αυστηρής θεωρητικής θεμελίωσης των τάξεων. Ο Weber ορίζει τις τάξεις στη βάση ενός αντικειμενικά υφιστάμενου κοινού συμφέροντος: "Ταξική κατάσταση και τάξη σημαίνει καθ' αυτήν απλώς πραγματικότητες ταυτόσημων (ή όμοιων) τυπικών καταστάσεων συμφέροντος, στις οποίες ο καθένας βρίσκεται στην ίδια θέση όπως πολλοί άλλοι" (Weber 1947, σελ. 177). Με βάση αυτό τον ορισμό ορίζει δύο βασικές ταξικές ομάδες: Αυτήν των "εισοδηματιών" ή "προνομιούχων ιδιοκτησιακών τάξεων" (Positivprivilegierte Besitzklassen) και αυτήν των "μη-προνομιούχων ιδιοκτησιακών τάξεων" (Negativprivilegierte Besitzklassen). Στην πρώτη ταξική ομάδα θεωρεί ότι ανήκουν "α) οι εισοδηματίες ανθρώπων (δουλοκτήτες), β) οι εισοδηματίες γης, γ) οι εισοδηματίες ορυχείων, δ) οι εισοδηματίες εγκαταστάσεων (κάτοχοι παραγωγικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων), ε) οι εισοδηματίες πλοίων, στ) οι πιστωτές, ζ) οι εισοδηματίες αξιογράφων" (Weber 1947, σελ. 178). "Μη-προνομιούχες ιδιοκτησιακές τάξεις" αποτελούν: "α) όσοι είναι αντικείμενο κατοχής από τρίτους, β) οι κοινωνικά υποβιβασθέντες (Deklassierte), γ) οι καταχρεωμένοι, δ) οι 'φτωχοί'" (Weber 1947, σελ. 177).

Είναι φανερό ότι με τον ορισμό αυτό συναθροίζονται από κοινού και εξομοιώνονται τάξεις που ανήκουν σε εντελώς διαφορετικά συστήματα και τύπους οργάνωσης της κοινωνίας (όπως οι δουλοκτήτες και οι καπιταλιστές, ή οι δούλοι - και δουλοπάροικοι- με τους μισθωτούς εργάτες), ή τάξεις που σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους έχουν έντονα αποκλίνοντα ή/και αντικρουόμενα συμφέροντα (όπως οι γαιοκτήμονες και οι καπιταλιστές, ιδίως κατά την περίοδο που προηγήθηκε της βιομηχανικής επανάστασης), χωρίς επαρκή θεωρητική τεκμηρίωση. Παράλληλα, διαφοροποιούνται σχετικά μεταξύ τους ομάδες καπιταλιστών-επιχειρηματιών (όπως οι βιομηχανοί και οι εφοπλιστές). Από την άλλη μεριά, ως ίδιον των εργατών δεν εμφανίζεται η μισθωτή σχέση, αλλά το

γεγονός ότι δεν κατέχουν παραγωγική ιδιοκτησία ("κοινωνικά υποβιβασθέντες").^[10] Στα θετικά της προσέγγισης του Weber θα πρέπει, πάντως, να επισημάνουμε ότι (αντίθετα με πολλές νεώτερες προσεγγίσεις)^[11] εντοπίζει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις (οικονομικά) κυρίαρχες και στις οικονομικά κυριαρχούμενες τάξεις. (Για μια υπεράσπιση της βασικής προβληματικής του M. Weber βλ. Giddens 1984, ιδίως Κεφ. 2, σσ. 46-60. Στο ίδιο βιβλίο παρατίθεται μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση των κυριότερων νεώτερων κοινωνιολογικών προσεγγίσεων στην έννοια των κοινωνικών τάξεων: Κεφ. 3, σσ. 61-96 και Κεφ. 14-15, σσ. 317-365).

Η κοινωνιολογική ανάλυση των τάξεων αφήνει επομένως ανεκμετάλλευτο το επιστημονικό περιεχόμενο που περιείχαν οι αναλύσεις και οι εννοιολογικές κατηγορίες της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Η μόνη προσέγγιση που "περιέσωσε" τον επιστημονικό πυρήνα της θεωρίας των τάξεων που διατύπωσε η Κλασική Πολιτική Οικονομία, για να τον μετασηματίσει στη συνέχεια και να τον εντάξει στη δική της γενικότερη θεώρηση της κοινωνίας, είναι ο μαρξισμός. Ημαρξιστική θεωρία επαναστατικοποίησε την Κλασική Οικονομική προσέγγιση, δίνοντάς της ένα αμιγώς μη-οικονομιστικό και μη-μηχανιστικό "σχεσιακό" περιεχόμενο.

3. Η μαρξιστική προσέγγιση^[12]

Η Κλασική Πολιτική Οικονομία θεώρησε ως το καθοριστικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής κοινωνίας (την οποία αντιλαμβάνονταν ως την "κοινωνία γενικά") τη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή. Σύμφωνα με τον Smith, η πλήρης κυριαρχία αυτής της οικονομικής μορφής (της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής) θα οδηγήσει αναπόφευκτα και στο πολιτικό καθεστώς "της ιδανικής ελευθερίας και ιδανικής δικαιοσύνης" (Smith 1981, IV.ix.28, σ. 674), δηλαδή στο αναπτυγμένο αστικό-κοινοβουλευτικό πολιτικό σύστημα. Αυτό σήμαινε όχι μόνο ότι οι οικονομικές διαδικασίες είναι ιστορικά ισχυρότερες από τις πολιτικές διαδικασίες, αλλά και ότι η οικονομία μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από τις άλλες όψεις της κοινωνικής ζωής. Με βάση αυτή την αρχή η Κλασική Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας υιοθετεί ως αντικείμενό της την οικονομία και κοινωνία^[13] της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής, όπου, βέβαια, στα εμπορεύματα συγκαταλέγεται και η "εργασία" (η εργασιακή δύναμη). Στο πλαίσιο της ανάλυσης αυτής (που στα γραπτά του Ricardo πήρε τον πιο θεωρητικό της χαρακτήρα και αγνόησε όλες τις δευτερεύουσες μορφές της καπιταλιστικής οικονομίας), διατυπώθηκε το θεωρητικό σχήμα των τριών τάξεων (γαιοκτήμονες, καπιταλιστές, μισθωτοί εργάτες) που πιο πάνω περιγράψαμε.

Ο Μαρξ υιοθετεί την προσέγγιση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας για τις τάξεις ως την καταρχήν θεωρητική προϋπόθεση για τη διατύπωση της θεωρίας των

τάξεων.^[14] Η θέση των "ατόμων" στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής αποτελεί τον καταρχήν όρο που καθορίζει την ταξική τους ένταξη.

Εντούτοις, ο Μαρξ δεν περιορίζεται στη θέση αυτή. Εντοπίζει, απομονώνει και αναπτύσσει το "σχεσιακό στοιχείο" που περιέχει η θέση των Κλασικών οικονομολόγων και με τον τρόπο αυτό διατυπώνει μια νέα θεωρία των κοινωνικών σχέσεων, και των τάξεων ως κυρίαρχων παραμέτρων αυτών των σχέσεων. Ο Μαρξ επεξεργάστηκε τη θέση των κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας σε δύο κατευθύνσεις:

α) Ανέδειξε το στοιχείο του ταξικού ανταγωνισμού, των αντικρουόμενων συμφερόντων ανάμεσα στις κύριες τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας και ιδίως ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους μισθωτούς εργάτες. Πολύ περισσότερο, συνέλαβε την ενότητα ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις της κοινωνίας, την ενότητα και συνοχή της κοινωνίας, με όρους κοινωνικής-ταξικής εξουσίας:

Η εξουσία δεν αποτελεί πλέον το "δικαίωμα του κυριάρχου" ή την "εξουσία του κράτους" απέναντι στους (ίσους και ελεύθερους) πολίτες, αλλά μια συγκεκριμένη μορφή ταξικής κυριαρχίας. Η εξουσία είναι πάντα ταξική εξουσία, εξουσία μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού τάξεων), της άρχουσας τάξης, πάνω στις υπόλοιπες, τις κυριαρχούμενες τάξεις της κοινωνίας. Η εξουσία αυτή, που παγώνεται με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές δομές, διασφαλίζεται μέσα από τον ταξικό ανταγωνισμό, την πάλη των τάξεων. Η συγκεκριμένη ενότητα της κοινωνίας είναι λοιπόν αδιαχώριστη από την ενότητα της συγκεκριμένης ταξικής εξουσίας, η οποία διασφαλίζεται μέσα στην πάλη των τάξεων. „Εκείνο που συνδέει μεταξύ τους τις κοινωνικές ομάδες και τα άτομα δεν είναι ένα ανώτερο κοινό συμφέρον ή μια έννομη τάξη, αλλά μια σύγκρουση σε διαρκή ανάπτυξη" (Μπαλιμπάρ 1989, σελ. 78).^[15]

Η μαρξιστική θεωρία των τάξεων αποτελεί έτσι θεωρία της ταξικής εξουσίας μέσα στην πάλη των τάξεων. Οι τάξεις, ως αμιγώς σχεσιακή πραγματικότητα, ορίζονται αποκλειστικά στο πεδίο της πάλης των τάξεων. Δεν προϋπάρχουν της πάλης των τάξεων, συνεπώς "δεν μπορούν να οριστούν χωριστά η μια από την άλλη, αλλά μόνο μέσω της κοινωνικής σχέσης ενός ανταγωνισμού, ο οποίος φέρνει αντιμέτωπη τη μια τάξη με την άλλη" (Balibar 1986, σ. 620). Αυτό σημαίνει ότι κατά κύριο λόγο οι τάξεις γίνονται αντιληπτές ως κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές και όχι ως "ομάδες ατόμων".^[16] Η θέση αυτή αποκτά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ιδιαίτερη σημασία αναφορικά με τη θεωρία της „ταξικής πολυσθένειας".

Οι ταξικές πρακτικές, που αναπτύσσονται πάντα στο πλαίσιο ενός συστήματος

ταξικής κυριαρχίας, έχουν έτσι αντικειμενική υπόσταση, ανεξάρτητα από τη δυνατότητα ή μη (σε κάθε συγκυρία) να αποκτήσουν συνείδηση των κοινών ταξικών τους συμφερόντων όσοι εντάσσονται στις καταπιεζόμενες και υποκείμενες σε εκμετάλλευση τάξεις, ή, ακόμα περισσότερο, να γίνουν φορείς μιας ταξικής

πολιτικής (βλ. και Δημούλης 1994).^[17] Μάλιστα, ένα καίριο στοιχείο της ταξικής εξουσίας είναι η ικανότητά της να αποτρέπει τη συνειδητοποίηση των κοινών ταξικών συμφερόντων όσων εντάσσονται στις κυριαρχούμενες και υφιστάμενες οικονομική εκμετάλλευση τάξεις.

β) Παράλληλα με τη συγκρότηση της θεωρίας της ταξικής εξουσίας στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων, ο Μαρξ αντιλαμβάνεται ότι οι συγκεκριμένες κοινωνίες αποτελούνται από ένα μωσαϊκό κοινωνικών-ταξικών σχέσεων (και συγκεκριμένων ιστορικών εκφάνσεων αυτών των κοινωνικών σχέσεων), που δεν ανήκουν όλες στον ίδιο τύπο κοινωνικής συνοχής (στον ίδιο τύπο ταξικής εξουσίας). Αντίθετα, αποτελούν το συγκεκριμένο ιστορικό αποτέλεσμα της εξέλιξης της κοινωνίας, η οποία κατά κανόνα επιτρέπει την "επιβίωση" στοιχείων από προηγούμενους τύπους οργάνωσης της κοινωνίας, από ιστορικά προηγούμενα συστήματα ταξικής εξουσίας (π.χ. φεουδαρχία).

Αναζητά έτσι και απομονώνει τα στοιχεία εκείνα των κοινωνικών σχέσεων που: 1) Συνιστούν το ειδοποιό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, της κάθε καπιταλιστικής κοινωνίας, της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας γενικά, και το διακρίνει από τα αντίστοιχα στοιχεία άλλων τύπων ταξικής κυριαρχίας (και, αντίστοιχα, οργάνωσης της κοινωνίας). 2) Αποτελούν τον μόνιμο, αναλλοίωτο", πυρήνα του καπιταλιστικού συστήματος ταξικής κυριαρχίας, ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη εξέλιξη της κάθε φορά μελετώμενης συγκεκριμένης (καπιταλιστικής) κοινωνίας. Απομακρύνει δηλαδή εκείνα τα αποτελέσματα της πάλης των τάξεων που εγγράφονται στις συγκεκριμένες ανά περίπτωση μορφές ιστορικής εμφάνισης του καπιταλιστικού συστήματος χωρίς να αποτελούν κατ' ανάγκην στοιχεία του πυρήνα των ταξικών σχέσεων εξουσίας.

Προκύπτει έτσι ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο: Ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής. Με βάση τη θεωρητική ανάλυση των τρόπων παραγωγής μπορεί στη συνέχεια να μελετηθεί σε βάθος κάθε συγκεκριμένη ταξική κοινωνία, (κάθε συγκεκριμένος ταξικός κοινωνικός σχηματισμός).

Ας συνοψίσουμε: Ο Μαρξ και η μαρξιστική θεωρία μετά τον Μαρξ θεμελιώνουν τη θεωρία της πάλης των τάξεων με βάση τη θεωρητική θέση

ότι οι σχέσεις που συνέχουν την κοινωνία είναι κατά κύριον λόγο σχέσεις

εξουσίας μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού ταξικών δυνάμεων) πάνω στις υπόλοιπες τάξεις της κοινωνίας. Ότι επιπλέον, οι κοινωνικές αυτές σχέσεις εξουσίας οργανώνονται ιστορικά, στις διαφορετικές χώρες και στις διαφορετικές εποχές, με διαφορετικούς τρόπους. Αυτό σημαίνει ότι αν κάνουμε αφαίρεση από τις ιδιαίτερες μορφές με τις οποίες εμφανίζονται οι κοινωνικές

σχέσεις σε κάθε χώρα και κάθε ιστορική στιγμή και αναζητήσουμε τα βαθύτερα, δομικά στοιχεία αυτών των σχέσεων, θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν ορισμένοι χαρακτηριστικοί τρόποι οργάνωσης των κοινωνιών (της κοινωνικής εξουσίας), οι οποίοι είναι κάθε φορά οι κυρίαρχοι. Σε κάθε ένα από αυτούς τους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης, που ονομάζονται τρόποι παραγωγής, αντιστοιχεί μια ενότητα οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών ενός συγκεκριμένου τύπου: Αντιστοιχεί δηλαδή ένας συγκεκριμένος τύπος οικονομικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, ένας αντίστοιχος τύπος οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας, η κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τύπου ιδεολογικών μορφών.

4. Η μαρξιστική έννοια του τρόπου παραγωγής και οι τάξεις

Κάθε τρόπος παραγωγής έχει σαν βασικό θεμέλιό του τη σχέση των κοινωνικών τάξεων (αυτών που παράγουν και αυτών που ιδιοποιούνται το πλεόνασμα αυτής της παραγωγής) με τα μέσα παραγωγής (άρα και με το παραγόμενο προϊόν), χωρίς όμως να περιορίζεται σ' αυτές μόνο τις "οικονομικές" σχέσεις.^[18]

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής για παράδειγμα, αποτελεί ακριβώς τον αιτιακό πυρήνα των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (κι όχι τις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθαυτές), τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας (μια κοινωνία) ως καπιταλιστικό σύστημα. Θεμελιώνεται στην κεφαλαιακή σχέση καταρχήν στο επίπεδο της παραγωγής: στον αποχωρισμό του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής (που μετατρέπεται έτσι στο οικονομικό επίπεδο σε μισθωτό εργάτη -κάτοχο απλώς της εργασιακής του δύναμης- και στο δικαιοπολιτικό επίπεδο σε ελεύθερο πολίτη) και στην πλήρη ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τον κεφαλαιοκράτη: Πλήρης ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής σημαίνει ότι ο κεφαλαιοκράτης έχει τόσο τη νομή των μέσων παραγωγής (την εξουσία να τα θέτει σε λειτουργία) όσο και την κυριότητά τους (την εξουσία να ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροϊόν).

Ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής δεν συμπυκνώνει έτσι αποκλειστικά

(ούτε κυρίαρχα) μια οικονομική σχέση (όπως, αντίθετα, συνέβαινε με τις τάξεις στο θεωρητικό σύστημα της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας), αλλά αναφέρεται σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα.. Σ' αυτόν εμπεριέχεται και ο πυρήνας των καπιταλιστικών) πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων εξουσίας. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αποτυπώνεται έτσι η συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής κρατικής δομής. Αποκαλύπτεται επομένως ότι η καπιταλιστική τάξη κατέχει όχι μόνο την οικονομική αλλά και την πολιτική εξουσία: όχι γιατί οι καπιταλιστές επανδρώνουν τις ανώτατες πολιτικές θέσεις του κράτους, αλλά γιατί η δομή του πολιτικού στοιχείου στις καπιταλιστικές κοινωνίες και ειδικότερα του καπιταλιστικού κράτους (η ιεραρχική-γραφειοκρατική διάρθρωσή του, η "αταξική" λειτουργία του με βάση τους κανόνες του Δικαίου κ.λπ.) αντιστοιχεί και εξασφαλίζει τη διατήρηση και αναπαραγωγή της συνολικής καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας. Ομοίως γίνεται φανερό ότι η δομή της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας (η ιδεολογία των ατομικών δικαιωμάτων και της ισοπολιτείας, της εθνικής ενότητας και του κοινού -εθνικού- συμφέροντος, κ.ο.κ.) αντιστοιχεί στη διαιώνιση και αναπαραγωγή της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Η κυρίαρχη ιδεολογία αποτελεί έτσι μια διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών ταξικών συμφερόντων, μέσω ακριβώς της υλικότητάς της ως "βιωματικής πρακτικής", ως "τρόπου ζωής" όχι μόνο των κυρίαρχων αλλά, υπό παραλλαγμένη μορφή, και των κυριαρχούμενων τάξεων.^[19]

Στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, αντίθετα, η ιδιοκτησία της κυρίαρχης τάξης πάνω στα μέσα παραγωγής δεν είναι ποτέ πλήρης. Οι εργαζόμενες-κυριαρχούμενες τάξεις διατηρούν τη νομή των μέσων παραγωγής, γεγονός που συνδέεται με αντίστοιχες σημαντικές διαφοροποιήσεις στη δομή και των άλλων κοινωνικών επιπέδων, του πολιτικού και του ιδεολογικού. Η οικονομική εκμετάλλευση, δηλαδή η απόσπαση του υπερπροϊόντος από τον εργαζόμενο (που, π.χ., στη φεουδαρχία παίρνει τη μορφή της αγγαρίας), έχει ως συμπληρωματικό της στοιχείο τον άμεσο πολιτικό καταναγκασμό: τις σχέσεις πολιτικής εξάρτησης κυρίαρχου-κυριαρχουμένων και την ιδεολογική τους (κατά κανόνα θρησκευτική) αποτύπωση (βλ. και Μαρξ 1989, σελ. 283-314).

Ο τρόπος παραγωγής περιγράφει λοιπόν την ειδοποιό διαφορά ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Εδώ εμπεριέχονται επίσης οι θεμελιώδεις τάσεις και αιτιώδεις αλληλουχίες που απορρέουν από αυτό το σύστημα, καθώς και οι όροι (διευρυνόμενης) αναπαραγωγής του.^[20]

Σε μια συγκεκριμένη κοινωνία μπορούν να υπάρχουν περισσότεροι τρόποι (και μορφές) παραγωγής. Επειδή όμως καθένας από αυτούς αντιστοιχεί σε διαφορετικές σχέσεις κοινωνικής (ταξικής) εξουσίας, σε διαφορετικά συμφέροντα, και κατατείνει έτσι σε μια διαφορετικού τύπου οργάνωση της

κοινωνικής συνοχής, η συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής είναι αντιφατική και συντελείται πάντοτε υπό την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής.^[21] Η κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής (και ειδικότερα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) συναρτάται με την τάση διάλυσης όλων των ανταγωνιστικών προς αυτόν τρόπων παραγωγής. Η τελική όμως κυριαρχία ή ανάσχεση αυτής της τάσης δεν είναι δεδομένη από τα πριν, η έκβασή της κρίνεται κάθε φορά από τους υπαρκτούς κοινωνικούς συσχετισμούς. (βλ. και Μηλιός 1988 σ. 137-153). Η διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής παίρνει ιστορικά τη μορφή της αγροτικής μεταρρύθμισης, μια και ακριβώς πρόκειται για τρόπους παραγωγής που βασίζονται κατά κύριο λόγο σε προκαπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο.

5. Οι τάξεις σε μια συγκεκριμένη καπιταλιστική κοινωνία, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία

Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, η έννοια του τρόπου παραγωγής αποτελεί, λοιπόν, το καταρχήν θεωρητικό εργαλείο για την ανάλυση των κοινωνικών (ταξικών) σχέσεων που συνέχουν μια συγκεκριμένη κοινωνία. Εντούτοις, μόνο με βάση την έννοια αυτή δεν θα ήταν δυνατόν να προσεγγισθούν, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, με πληρότητα οι κοινωνικές σχέσεις (ή οι κοινωνικές τάξεις) στο εσωτερικό μιας χώρας.

Ο τρόπος παραγωγής αναφέρεται αποκλειστικά στον πυρήνα των ταξικών σχέσεων, όχι στις ταξικές σχέσεις καθαυτές. Κάνοντας αφαίρεση από όλες τις ιδιαίτερες ιστορικές μορφές ύπαρξης των ταξικών σχέσεων^[22], κάθε τρόπος παραγωγής παραπέμπει πάντοτε σε δύο μόνον τάξεις: την τάξη των κυριάρχων-εκμεταλλευτών και την τάξη των κυριαρχούμενων -που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ορίζονται έτσι η τάξη των κεφαλαιοκρατών και η τάξη των μισθωτών εργατών, στη φεουδαρχία η τάξη των φεουδαρχών και η τάξη των δουλοπαροίκων, κ.ο.κ. Είναι προφανές, ότι ανάλογα με το πόσοι τρόποι παραγωγής συνυπάρχουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία (σε ένα κοινωνικό σχηματισμό), διατάσσονται στο εσωτερικό της και τα αντίστοιχα ζεύγη τάξεων. Εντούτοις σε μια συγκεκριμένη ταξική κοινωνία υπάρχουν πάντοτε περισσότερες τάξεις, κι αυτό διότι:

1. Σε μια ταξική κοινωνία, στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που συναρτώνται με την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, μπορούν να διαμορφωθούν ιστορικά τάξεις ή τμήματα τάξεων που να μην ανάγονται σε κανέναν τρόπο παραγωγής.

Πρόκειται για τάξεις που είτε α) διαμορφώνονται σε αντιστοιχία με μορφές παραγωγής, είτε β) έλκουν την προέλευσή τους από τρόπους παραγωγής που έχουν διαλυθεί υπό το βάρος της διερυμμένης αναπαραγωγής ενός νέου κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.

α) Πρόκειται έτσι καταρχήν, στο πλαίσιο κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, για την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, των αυτοαπασχολούμενων παραγωγών που είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής με τη χρήση των οποίων παράγουν. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη συγκροτείται σε αναφορά με μια μορφή παραγωγής: την παραγωγή απλών (και όχι καπιταλιστικών) εμπορευμάτων, δηλαδή εμπορευμάτων που δεν περιέχουν κέρδος.

β) Πρόκειται επιπλέον για την τάξη των γαιοκτημόνων στις καπιταλιστικές χώρες (με τυπικότερο παράδειγμα τη Βρετανία), η οποία προκύπτει από τη μεταλλαγή-προσαρμογή της τάξης των φεουδαρχών: Με τη διάλυση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, η φεουδαρχική ιδιοκτησία μετατρέπεται σε καπιταλιστικού τύπου (πλήρη) ιδιοκτησία της γης και οι δουλοπάροικοι εκδιώκονται από τα κτήματα (τα οποία τώρα οι γαιοκτήμονες περιφράσσουν), καθώς στερούνται κάθε προηγούμενου δικαιώματός τους (νομή) πάνω στη γη. Μέσα από τη διαδικασία αυτή οι φεουδάρχες μετατρέπονται σε γαιοκτήμονες με τη σύγχρονη (καπιταλιστική) έννοια: Ιδιοκτήτες της γης, που (όπως ήδη σημειώσαμε) απολαμβάνουν ως ιδιαίτερη μορφή εισοδήματος την καπιταλιστική γαιοπρόσοδο, μέσω της πάχτωσης των κτημάτων τους στους καπιταλιστές-αγρότες.

Οι νέου τύπου γαιοκτήμονες δεν αποτελούν πλέον την κατεξοχήν κυρίαρχη τάξη της κοινωνίας, όπως συνέβαινε με τους φεουδάρχες-γαιοκτήμονες την εποχή που η φεουδαρχία ήταν ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής. Εντούτοις, συμμετέχουν στο νέο συνασπισμό κυρίαρχων τάξεων, που συγκροτείται υπό το κεφάλαιο, καθώς η καπιταλιστική γαιοπρόσοδος αποτελεί τμήμα της παραγόμενης στον καπιταλισμό υπεραξίας: Η συνολικά παραγόμενη υπεραξία διασπάται σε κέρδος και σε γαιοπρόσοδο. (Μαρξ 1978, σελ. 796 επ.)

Η τάξη των γαιοκτημόνων δεν αποτελεί, εντούτοις, συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα της κυριαρχίας του. Αποτελεί έκφανση μιας συγκεκριμένης ιστορικής παραλλαγής αυτής της κυριαρχίας. Είναι έτσι νοητή (αλλά και αποτελεί ιστορικό δεδομένο άλλων καπιταλιστικών χωρών πέρα από τη Βρετανία), η συρρίκνωση ή και εξαφάνιση της τάξης των γαιοκτημόνων: στις περιπτώσεις που η κυριαρχία του καπιταλισμού οδηγεί σε διαφορετικούς ταξικούς συσχετισμούς δύναμης

στην ύπαιθρο και συνακόλουθα στην εγκαθίδρυση διαφορετικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Η συνηθέστερη τέτοια εκδοχή είναι ο κατακερματισμός των κλήρων και η ιδιοποίησή τους από τους άμεσους καλλιεργητές, ένα μέρος από τους οποίους μετασχηματίζεται έτσι σε αυτοαπασχολούμενους παραγωγούς απλών εμπορευμάτων, ενώ ένα άλλο μέρος σε αγρότες-καπιταλιστές (απασχόληση σε μόνιμη ή εποχιακή βάση μισθωτών αγεργατών).

2. Στις συγκεκριμένες καπιταλιστικές κοινωνίες ένα μέρος από τις λειτουργίες άσκησης της κοινωνικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) εξουσίας ανατίθενται σε μη μέλη της κυρίαρχης τάξης. Προκύπτει έτσι η "νέα μικροαστική τάξη".

Ο τρόπος παραγωγής, ως η κυρίαρχη πλευρά των κοινωνικών-ταξικών σχέσεων (ο αιτιακός-δομικός πυρήνας τους), αναφέρεται πάντα στις ταξικές λειτουργίες, ανεξάρτητα από τους φορείς που θα ασκήσουν τις λειτουργίες αυτές. Διακρίνει έτσι δύο τύπους ταξικών λειτουργιών και συνακόλουθα δύο τάξεις: Τις λειτουργίες της κυρίαρχης τάξης (ιδιοποίηση της υπεραξίας, δια του κράτους άσκηση της πολιτικής εξουσίας, δια των ιδεολογικών μηχανισμών του

κράτους οργάνωση της ιδεολογικής εξουσίας), και σ' αυτές της κυριαρχούμενης τάξης (παραγωγή αξίας και υπεραξίας, αναπαραγωγή των υλικών -οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών- όρων της μισθωτής σχέσης). Οι λειτουργίες των δύο βασικών τάξεων εντάσσονται έτσι και συνθέτουν τα ειδικά χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, ενώ ταυτόχρονα οριοθετούν το πεδίο του μεταξύ τους ταξικού ανταγωνισμού: Πρόκειται για λειτουργίες της πάλης των τάξεων στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

Στις συγκεκριμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, ένα μέρος των λειτουργιών της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης (του κεφαλαίου) εκχωρείται σε φορείς (άτομα) που δεν εντάσσονται στην κυρίαρχη τάξη, και οι οποίοι μάλιστα υπόκεινται συχνά σε άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση:

* Λειτουργίες που διασφαλίζουν την εξαγωγή της υπεραξίας όπως π.χ. επίβλεψη-επιτήρηση-έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, (τεχνικοί, μηχανικοί κ.λπ.),

* λειτουργίες που διασφαλίζουν τη συνοχή της καπιταλιστικής πολιτικής

εξουσίας, (κρατική γραφειοκρατία, δικαστικός μηχανισμός, στρατός κ.ο.κ.),

* λειτουργίες συστηματοποίησης-διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως π.χ. η εκπαίδευση.

Προϊόν της στελέχωσης των μηχανισμών και διαδικασιών άσκησης της καπιταλιστικής εξουσίας (στο εσωτερικό των υπαρκτών κοινωνικών σχηματισμών) από φορείς που δεν εντάσσονται στην κυρίαρχη τάξη των καπιταλιστών είναι, λοιπόν, η νέα μικροαστική τάξη.

Πρόκειται, δηλαδή, για τις κατηγορίες των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη, ακριβώς λόγω της θέσης τους στο πλέγμα των λειτουργιών άσκησης της καπιταλιστικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) εξουσίας. Παράλληλα, οι φορείς αυτοί δεν εντάσσονται στην καπιταλιστική τάξη, στο βαθμό που δεν είναι ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής (καπιταλιστές).^[23]

Η νέα μικροαστική τάξη δεν αποτελεί φαινόμενο κάποιας "σύγχρονης φάσης" του καπιταλισμού, αλλά εμφανίζεται από την πρώτη κιόλας περίοδο της κυριαρχίας του, μαζί με το αστικό κράτος και τη βιομηχανία.^[24]

Επειδή ακριβώς, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, οι τάξεις ορίζονται στο πεδίο της πάλης των τάξεων (επειδή δηλαδή κάθε τάξη ορίζεται σε συνάρτηση με τις άλλες κοινωνικές τάξεις), τα κριτήρια για τα όρια μιας τάξης, καθώς και για τη διαμόρφωση επιμέρους στρωμάτων ή μερίδων στο εσωτερικό της, ορίζονται σε συνάρτηση με τις σχέσεις εξουσίας και τα βασικά χαρακτηριστικά της πάλης των τάξεων. Με βάση αυτή την προβληματική, ο Ν. Πουλαντζάς (1981) θεμελιώνει τη θέση ότι οι αυτοαπασχολούμενοι παραγωγοί απλών εμπορευμάτων (παραδοσιακή μικροαστική τάξη) και οι (παραγωγικοί και μη-παραγωγικοί) μισθωτοί που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη (νέα μικροαστική τάξη) αποτελούν μερίδες μιας και της αυτής κοινωνικής τάξης, της μικροαστικής τάξης.^[25]

Ιδιαίτερα σημαντική για την ανάλυση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας είναι επίσης η μαρξιστική έννοια της κοινωνικής κατηγορίας: Πρόκειται για την έννοια που περιγράφει ορισμένα ειδικά αποτελέσματα της λειτουργίας των κρατικών μηχανισμών πάνω στη διαδικασία της πάλης των τάξεων. Πιο συγκεκριμένα, η όμορη θέση συγκεκριμένων κατηγοριών φορέων ("ατόμων") στο πεδίο λειτουργίας ενός κρατικού μηχανισμού έχει ως αποτέλεσμα τη σχετική ομογενοποίηση της πρακτικής των φορέων αυτών, ακόμα και ανήκουν

σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις.

Οι φορείς αυτοί, παρά την (ενδεχομένως) διαφορετική τους ταξική ένταξη, συναποτελούν μια κοινωνική κατηγορία. Σε συγκυρίες κρίσης του κρατικού μηχανισμού, σε αναφορά με τον οποίο διαμορφώνεται μια κοινωνική κατηγορία, είναι δυνατή η συγκρότησή της σε κοινωνική δύναμη: η κοινωνική κατηγορία αναλαμβάνει δηλαδή μια ενιαία πολιτική παρέμβαση μέσα στη συγκυρία. Κοινωνικές κατηγορίες με ιδιαίτερη σημασία στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς αποτελούν η κρατική γραφειοκρατία (Πουλαντζάς 1975, σ. 203 επ., τμήμα V) και η (μαθητική και σπουδάζουσα) νεολαία: δηλαδή ο "υπό ένταξη" -στην "οικονομική ζωή"- νεολαιίστικος πληθυσμός που τοποθετείται στη θέση του "εκπαιδευόμενου" στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού μηχανισμού, (βλ. αναλυτικά Μηλιός 1993).

Από όλα όσα προηγήθηκαν, γίνεται, πιστεύω, φανερό ότι η μαρξιστική θεωρία των τάξεων αποτελεί το θεωρητικά πληρέστερο σύστημα ανάλυσης της συνολικής κοινωνικής πραγματικότητας^[26]: δεν είναι ούτε "οικονομιστική" (δεν "ανάγει" τις τάξεις στην οικονομία, δεν θεωρεί ότι αυτές ορίζονται με κριτήρια αποκλειστικά οικονομικά), ούτε παραγνωρίζει τη δυνατότητα πρακτικών πέρα από τις ταξικές πρακτικές. Αντίθετα, επειδή εμμένει στην ανάλυση των συνολικών (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών) σχέσεων εξουσίας αποφεύγει τόσο τον "οικονομισμό" της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας όσο και τον εμπειριστικό "πολιτικισμό" των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων.^[27]

6. Πολυαπασχόληση, ταξική "πολυσθένεια" και θεωρία των τάξεων.

Ένας „παραδοσιακός" τρόπος να αμφισβητηθεί η (αντικειμενική) θεωρία των τάξεων (η σύλληψη των τάξεων ως αντικειμενικά υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων), και πιο συγκεκριμένα η μαρξιστική θεωρία των τάξεων, είναι να θεωρηθούν οι τάξεις ως το αποτέλεσμα της κοινής βούλησης και δράσης μεμονωμένων ατόμων: Τάξεις υπάρχουν μόνο στο βαθμό (και μόνο όταν) διαμορφωθεί μια ενιαία (ταξική) συνείδηση και (ταξική) βούληση μιας κατηγορίας ατόμων. Η προσέγγιση αυτή παρέχει τη δυνατότητα στους υποστηρικτές της να ισχυρίζονται ότι „σήμερα δεν υπάρχουν τάξεις", εφόσον δεν διαπιστώνεται εμπειρικά μια ενιαία ταξική συνείδηση και βούληση των κυριαρχούμενων τάξεων. (Βλ. για προσεγγίσεις αυτού του τύπου Goldthorpe 1994).

Όμως, η εμπειριστική προφάνεια πάνω στην οποία στηρίζεται η προσέγγιση αυτή, αποδεικνύεται σαθρή, αν προβληθεί στο παρελθόν: Μετά από αλλεπάλληλες

μακρές ιστορικές περιόδους „απουσίας" τάξεων (ταξικής αυτοσυνείδησης) -π.χ. στη Ρωσία του 19ου αιώνα- οι τάξεις μοιάζουν να αναδύονται ιστορικά όπως η Αθηνά από το κεφάλι του Δία -π.χ. στη Ρωσία του 1905 και του 1917. Ο ισχυρισμός έτσι ότι δεν θα επαναληφθεί στο μέλλον αυτό που τόσες φορές συνέβη στο παρελθόν (η „παρθενογένεση" των τάξεων) δεν μοιάζει ιδιαίτερα πειστικός. Ο ισχυρισμός αυτός μπορεί τότε μόνον να αποκτήσει κάποια επίφαση επιστημονικότητας, όταν εισαγάγει „αντικειμενικά" στοιχεία στην προβληματική του: Με άλλα λόγια, όταν „δείξει" ότι έχουν πλέον πάψει να υφίστανται οι συνθήκες που επέτρεπαν τη διαμόρφωση των τάξεων (της ταξικής συνείδησης και δράσης) με τη μορφή που τις γνωρίσαμε στο παρελθόν. Σ' αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση κινείται η θεωρία της «ταξικής πολυσθένειας», που διαμορφώθηκε στη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας.

Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης τείνει να λάβει τέτοια έκταση στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, ώστε να συγχέονται πλέον οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις τάξεις, εφόσον ακριβώς ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού (θεωρείται ότι) εντάσσεται ταυτόχρονα (μέσω της πολυαπασχόλησης) σε διαφορετικές τάξεις.

Πρόκειται για μια προσέγγιση «μεσαιού βεληνεκούς», η οποία προκύπτει από τη „θεωρητικοποίηση" μιας (όπως υποτίθεται) εμπειρικά διαπιστώσιμης «πραγματικότητας». Το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης αποτελεί, δηλαδή, την αφετηρία για να διατυπωθεί μια νέα θεωρία για τις "κοινωνικές τάξεις". Αυτό επιτυγχάνεται καθώς η πολυαπασχόληση θεωρείται ταυτόσημη με την ταξική "πολυσθένεια", την ένταξη δηλαδή του ατόμου σε διαφοροποιημένες μεταξύ τους ταξικές θέσεις, και με την έννοια αυτή τη διάχυση των ορίων ανάμεσα στις τάξεις.

Ως θεωρητική αφετηρία των προσεγγίσεων περί „ταξικής πολυσθένειας" πρέπει να θεωρηθεί το ρεύμα του "αναλυτικού μαρξισμού", το οποίο διαμορφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 στη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ.

Βασικό θεμέλιο του "αναλυτικού μαρξισμού" αποτελεί ο μεθοδολογικός ντιβιντουαλισμός (ατομισμός), δηλαδή η αντίληψη ότι το άτομο (και οι επιλογές του) έχουν θεωρητικά την προτεραιότητα έναντι της οποιασδήποτε κοινωνικής δομής ή συλλογικότητας. (Για τις θεωρητικές βάσεις του "αναλυτικού μαρξισμού" βλ. αναλυτικά Μαλάκος 1991 και Γράβαρης 1991). Όπως γράφει ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του ρεύματος αυτού, "όλα τα κοινωνικά φαινόμενα, η δομή και οι μεταβολές τους, είναι εξηγήσιμα με τρόπους που περιλαμβάνουν μόνο τα άτομα, τις ιδιότητές τους, τους στόχους τους, τις πεποιθήσεις τους και τις ενέργειές τους" (J. Elster, "Making Sense of Marx", CUP, Cambridge 1983, σελ. 5, παρατίθεται στο Μαλάκος 1991, σελ. 61 ^[28]). Η μεθοδολογική αυτή αρχή καταλήγει στις θεωρητικές θέσεις που μόλις επισημάναμε:

* Οι τάξεις δεν έχουν αντικειμενική ύπαρξη, ανεξάρτητα από την κοινή συνείδηση και δράση των ατόμων. Δεν προκύπτουν από τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας (που υπάρχουν αντικειμενικά, ερήμην των ατόμων), αλλά δημιουργούνται σαν συνέπεια της βούλησης και των επιλογών κάποιων συγκεκριμένων ομάδων ατόμων. Επομένως, οι τάξεις υφίστανται μόνο όταν τα άτομα που τις απαρτίζουν αναπτύσσουν μεταξύ τους σχέσεις αλληλεγγύης και κοινής δράσης. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, πρόκειται απλώς για "αθροίσματα ατόμων". (Βλ. και Μαλάκος 1991, σελ. 68).^[29]

* Η πολυαπασχόληση, εφόσον ταυτίζεται με την „ταξική πολυσθένεια" δεν μπορεί, συνεπώς, να είναι τίποτε άλλο παρά μια ατομική επιλογή.

Η θεωρητική "ιδιοτυπία" του "αναλυτικού μαρξισμού" (όπως και κάθε „υποκειμενικής" θεωρίας των τάξεων, αλλά και γενικότερα της αστικής φιλοσοφίας) έγκειται, λοιπόν, στο ότι συνδυάζει δύο διαφορετικές αρχές: 1) τη βασική μεθοδολογική θέση της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας περί της προτεραιότητας του ατόμου, από τη βούληση και τις (ορθολογικές) επιλογές του οποίου θεωρείται ότι εκπορεύονται οι κάθε είδους κοινωνικές διαδικασίες ή δομές (μεθοδολογικός ιντιβιντουαλισμός)^[30], με 2) τη θέση ότι (ενδέχεται να) υφίστανται κοινωνικές τάξεις, (στο βαθμό που τα άτομα αναπτύσσουν συστηματικά κοινές αντιλήψεις και δράσεις). Στην ουσία πρόκειται για την υπαγωγή της αντίληψης περί ύπαρξης τάξεων στο μεθοδολογικό ιντιβιντουαλισμό της νεοκλασικής θεωρίας: τα άτομα δεν θεωρούνται απλώς ως οι "συνιστώσες" για τη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι (το οποίο διέπεται πλέον από τις δικές του κανονικότητες και αλληλουχίες αιτίου-αιτιατού: το "αόρατο χέρι" του AdamSmith), αλλά εκλαμβάνονται -χωρίς ίχνος τεκμηρίωσης και σε πείσμα συχνά ακόμα και της κοινής λογικής^[31] - ως αυτοδύναμες βουλησιακές οντότητες, που υπερβαίνουν κάθε κοινωνική δομή ή καταναγκασμό.

Πρόκειται, δηλαδή για μια άποψη που παραμένει στην επιφάνεια, στο „φαινόμενο"^[32] των καπιταλιστικών κοινωνιών, όπου τα άτομα είναι „ελεύθερα" να αποφασίσουν χωρίς καταναγκασμούς.

Ο ατομικιστικός ορίζοντας της προβληματικής αυτής δεν αφήνει άλλο περιθώριο παρά να το να γίνει αντιληπτή η πολυαπασχόληση ως „ορθολογική επιλογή" του ατόμου και να ταυτιστεί στη συνέχεια με την ταξική "πολυσθένεια" (αφού ως ταξική κατάσταση θεωρείται η κοινή „επιλογή" μιας μερίδας των ατόμων που απαρτίζουν τη χώρα).

Βασικός εκπρόσωπος της προσέγγισης περί „ταξικής πολυσθενείας" είναι στην Ελλάδα ο Κ. Τσουκαλάς, κυρίως με το έργο του "Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα" (1986). Σύμφωνα με τον Τσουκαλά, στο σύγχρονο καπιταλισμό παύει να ισχύει η "μαρξιστική" παραδοχή ότι "οι κοινωνικοί φορείς κατέχουν μία και μόνη συγκεκριμένη θέση στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας" (σελ. 147). Αντίθετα, "βρισκόμαστε μπροστά στην ολοένα ευρύτερη εμφάνιση 'πολυσθενών' και πολυσύνθετων μορφών ενσωμάτωσης [των ατόμων] στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Τα φαινόμενα της πολυδραστηριότητας και πολλαπλής απασχόλησης εμφανίζονται σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες, σε ορισμένες μάλιστα τείνουν, αν όχι στο να κυριαρχήσουν, τουλάχιστον στο να αφορούν μεγάλες μερίδες του πληθυσμού" (σελ. 155).

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι "η εξάπλωση του φαινομένου θα πρέπει να οδηγήσει σε μια δραματική αναδιατύπωση" της θεωρίας των τάξεων και ότι "η εμμονή στα απλουστευτικά μονοσθενή και μονοσήμαντα σχήματα είναι δυνατόν να καταστεί βαθύτατα αποπροσανατολιστική" (σελ. 157).

Για να στηρίξει τις θεωρητικές αφετηρίες της προσέγγισής του, ο συγγραφέας ισχυρίζεται καταρχήν ότι όχι μόνο η πολυαπασχόληση αλλά και "η μερική απασχόληση (...) επιλέγεται συνειδητά από τον εργαζόμενο" (σελ. 184), αποτελεί "εσκεμμένη επιλογή (...) έκφραση μιας γενικευμένης στρατηγικής (...) στη διάθεση του χρόνου". Και καταλήγει: "δεν έχουμε λόγο να υποθέσουμε ότι η μερική απασχόληση είναι προϊόν της ανεργίας" (σελ. 305). Αντίθετα, προκύπτει από τα "περιθώρια εκλογικευμένης σκόπιμης δράσης" (σελ. 183) που έχει αποκτήσει το άτομο, αλλά και η οικογενειακή μονάδα συνολικά, λόγω της μείωσης της εργάσιμης ημέρας που έχει επιτευχθεί στο σύγχρονο καπιταλισμό: "Ο χρόνος γίνεται αντικείμενο διακριτικής διαχειριστικής ευχέρειας" (σελ. 186) και το νοικοκυριό μετατρέπεται σε "οικογενειακή οιονεί-επιχείρηση" (σελ. 191), ενώ "ο δυνάμει εργάτης λειτουργεί ως μονοπρόσωπη επιχείρηση" (σελ. 189). Με δυο λόγια: Αφού η μείωση της εργάσιμης ημέρας και οι "νέες μορφές απασχόλησης" δίνει στα άτομα-οιονεί-επιχειρήσεις τη δυνατότητα να αναπτύξουν μια "στρατηγική πολυαπασχόλησης", και στο βαθμό που τα άτομα υιοθετούν τέτοιες στρατηγικές, τότε οι τάξεις (ως σύνολα ατόμων που έχουν επιλέξει μια κοινή δράση) τείνουν να καταργηθούν: Κάθε άτομο θα είναι φορέας διαφορετικών και αντιφατικών μεταξύ τους δράσεων και λειτουργιών, άρα θα πάψει να υπάρχει το έδαφος για "σχέσεις αλληλεγγύης και κοινής δράσης" μεταξύ των ατόμων, δηλαδή για τη συγκρότηση τάξεων.

Η προσέγγιση του Τσουκαλά υπήρξε πρόσφατα αντικείμενο μιας συστηματικής

και σε βάθος κριτικής (Λεβαδίτης 1993). Εδώ θα περιοριστούμε να επισημάνουμε ότι αν κανείς εκκινήσει από μια διαφορετική, δηλαδή μη ιντιβιντουαλιστική (ατομιστική) σύλληψη για τη συγκρότηση των τάξεων, όπως η προσέγγιση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας ή η μαρξιστική προσέγγιση, τότε κατά κανένα τρόπο δεν ταυτίζεται η έννοια της πολυαπασχόλησης με την έννοια της ταξικής πολυσθένειας, ούτε οδηγεί κατ' ανάγκην σ' αυτήν.

Σύμφωνα με αυτές τις μη-ατομιστικές προσεγγίσεις, η ταξική ένταξη είναι συνώνυμη με την αντικειμενική ένταξη του ατόμου στο συνολικό πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Έτσι ο μισθωτός στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας που δεν ασκεί εποπτική ή διευθυντική εργασία εντάσσεται στην εργατική τάξη, ανεξάρτητα από το αν έχει ένα συγκριτικά ψηλότερο ή χαμηλότερο μισθό, ανεξάρτητα ακόμη από το αν έχει μία ή περισσότερες τέτοιου τύπου μισθωτές εργασίες, πλήρους ή μερικής απασχόλησης. Ο αυτοαπασχολούμενος εντάσσεται στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη είτε έχει απλώς ένα κατάστημα ρούχων στην Αθήνα 12 μήνες το χρόνο, είτε απασχολείται σ' αυτό 9 μόνο μήνες, για να αυτοαπασχοληθεί τους υπόλοιπους 3 μήνες σ' ένα μπαρ μιας τουριστικής περιοχής.

Εξάλλου, μια τέτοιου τύπου "πολυαπασχόληση" σε δραστηριότητες που ανήκουν στον αυτό τύπο ταξικής ένταξης είναι ο κανόνας για το μεγάλο κεφάλαιο, όχι στη "σημερινή φάση" του καπιταλισμού, αλλά από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του: Το κεφάλαιο μετακινεί μέρος από τα προς επανεπένδυση κέρδη του από τον ένα κλάδο και τομέα παραγωγής στον άλλο, αναζητώντας το υψηλότερο δυνατό ποσοστό κέρδους. Τι "κοινότερο" από μια μεγάλη τιμεντοβιομηχανία, ο όμιλος της οποίας περιλαμβάνει όχι μόνο επιχειρήσεις έτοιμου σκυροδέματος, αλλά και ναυτιλιακές και ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, πραγματοποιεί "επενδύσεις" σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου και σε γη, συμμετέχει στο μετοχικό κεφάλαιο μιας χαλυβουργίας και ελέγχει μια σειρά εμπορικές εταιρίες στο εξωτερικό; Μάλιστα, την πλειοψηφία των μετοχών ενός τέτοιου ομίλου μπορεί να μην κατέχει ένα φυσικό πρόσωπο, αλλά μια μεγάλη τράπεζα, πράγμα που κάνει και δια γυμνού οφθαλμού σαφές ότι το κεφάλαιο (η αστική τάξη, όπως και οι άλλες τάξεις) είναι πρωτίστως μια κοινωνική σχέση κι όχι άτομα ή αποτελέσματα ατομικών "βουλήσεων" και "στρατηγικών".

Ταξική πολυσθένεια υπάρχει μόνο τότε, όταν έχουμε να κάνουμε με μορφές πολλαπλής απασχόλησης που δεν εντάσσονται στον ίδιο τύπο ταξικών θέσεων και λειτουργιών. Όμως και το φαινόμενο αυτό, στην έκταση που υφίσταται, δεν αποτελεί ίδιον της "σύγχρονης φάσης" του καπιταλισμού, αλλά συνδέεται με αυτό καθαυτό το γεγονός ότι ανέκαθεν οι τάξεις στο καπιταλιστικό σύστημα ήταν ανοικτές, επιτρέποντας έτσι ένα βαθμό ταξικής κινητικότητας αλλά και "πολυσθένειας" των ατόμων. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βασίζεται στον „ελεύθερο εργαζόμενο" και την „ελεύθερη σύμβαση", δηλαδή η ταξική ένταξη και καθήλωση επιβάλλεται, όπως επανειλημμένα τόνισε ο Μαρξ, μόνο μέσα από τη

„σιωπηλή βία" των κυρίαρχων οικονομικών σχέσεων.

Στο σημείο αυτό όμως χρειάζεται να επιμείνουμε. Η ταξική πολυσθένεια, η ένταξη ενός ατόμου σε διαφορετικές ταξικές θέσεις και λειτουργίες είναι μόνο τότε δυνατή και νοητή σε σταθερή βάση, όταν πρόκειται για μη ανταγωνιστικές μεταξύ τους ταξικές θέσεις.

Ένας γαιοκτήμονας που επενδύει ένα μέρος από την πρόσοδο που απολαμβάνει σε μια καπιταλιστική επιχείρηση, ή που ιδρύει και διευθύνει μια τέτοια επιχείρηση είναι ταξικά "δι-σθενής": ανήκει ταυτόχρονα στην τάξη των γαιοκτημόνων και στην τάξη των καπιταλιστών. Ανάμεσα στις δύο αυτές του ταξικές ιδιότητες δεν υφίσταται, εντούτοις, κάποια δομική αντιφατικότητα, με την έννοια ότι και οι δύο ταξικές θέσεις ανήκουν στο μπλοκ των κυρίαρχων τάξεων, των τάξεων που το εισόδημά τους προέρχεται από το υπερπροϊόν το οποίο παράγουν οι κυριαρχούμενες τάξεις.

Ομοίως ο αγρότης, που ορισμένους μήνες το χρόνο εργάζεται και ως μισθωτός οικοδόμος κατέχει δύο ταξικές θέσεις (αγρότης αυτοαπασχολούμενος, μισθωτός εργάτης), που και οι δύο όμως εντάσσονται στις κυριαρχούμενες τάξεις. Και το μόνο εύλογο είναι να υποθέσει κανείς ότι αναζήτησε τη δεύτερη, τη μισθωτή-εργατική απασχόληση, γιατί το μέγεθος του κλήρου του και το εισόδημά του από την αγροτική αυτοαπασχόληση δεν του εξασφαλίζει (πλέον) ένα ικανοποιητικό εισόδημα, ούτε του παρέχει την προοπτική τού να μετασχηματισθεί σε αγρότη-καπιταλιστή (επιχειρηματία), με την αύξηση του προϊόντος, την πρόσληψη μισθωτών, την περαιτέρω επέκταση της αγροτικής επιχείρησης σε νέες καλλιέργειες υψηλής κερδοφορίας κ.ο.κ.^[33] Σ' αυτή την τελευταία περίπτωση θα επρόκειτο για μια διαδικασία μετασχηματισμού της ταξικής ένταξης του αγρότη, η οποία θα έφερε τα τυπικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ανόδου: Από αυτοαπασχολούμενος (αγρότης) θα μετατρέποταν σε καπιταλιστή-επιχειρηματία του αγροτικού τομέα. Αυτή η κοινωνική του άνοδος θα απέκλειε, όμως, κάθε περίπτωση να αναζητήσει και μια παράλληλη μισθωτή-εργατική απασχόληση. Η πολυσθένειά του (εφόσον υπήρχε) θα εξαντλείτο πλέον αποκλειστικά στις διαδικασίες αναζήτησης ενός ψηλότερου ποσοστού κέρδους: Επενδύσεις σε άλλους κλάδους της οικονομίας, εισοδηματίας κ.ο.κ.

Ταυτόχρονη ένταξη, σε σταθερή βάση, στην τάξη των καπιταλιστών (στις κυρίαρχες τάξεις) και στην εργατική τάξη (στις κυριαρχούμενες τάξεις) είναι αδιανόητη. Νοητή είναι η εγκατάλειψη της δεύτερης (εργατικής) ένταξης υπέρ της πρώτης, και αυτή είναι η τυπική διαδικασία κοινωνικής ανόδου. Έτσι, αν υφίστατο πράγματι μια αποδοτική "στρατηγική για ταξική ανέλιξη" με βάση την πολυαπασχόληση, τότε τα αποτελέσματά της θα εκφράζονταν στη μείωση του

ποσοστού των μισθωτών και την αύξηση του αριθμού των επιχειρηματιών (και ορισμένων κατηγοριών ελεύθερων επαγγελματιών) στη συνολική απασχόληση. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει. Αντίθετα, όπως επισημαίνει ο Θρ. Λεβαδίτης, "και ο ίδιος ο Κ. Τσουκαλός διαπιστώνει την τάση επέκτασης της μισθωτοποίησης (σ. 241 επ.) και άρα το επιχείρημά του [περί κοινωνικής ανόδου μέσω πολυαπασχόλησης] δεν μπορεί να θεμελιωθεί (ούτε) στη διαχρονική διάσταση." (Λεβαδίτης 1993, σελ. 111).

Ένα τελευταίο ζήτημα στο οποίο αξίζει να επιμείνουμε είναι ότι η ταξική πολυσθένεια δεν συνιστά ένα φαινόμενο που συνδέεται με τη λεγόμενη "σύγχρονη φάση" του καπιταλισμού, αλλά παρατηρείται από την πρώτη στιγμή ύπαρξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Αντίθετα με τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, οι τάξεις στον καπιταλισμό δεν αποτελούν, όπως είπαμα, ποτέ "κλειστά σύνολα", πράγμα που επιτρέπει πάντοτε ένα βαθμό ταξικής κινητικότητας των ατόμων (π.χ. μέσω της εκπαίδευσης). Πέραν αυτού, το φαινόμενο της ταξικής πολυσθένειας παίρνει έντονες μορφές σε ιστορικές συγκυρίες μετάβασης από ένα τύπο κοινωνικών σχέσεων σε έναν άλλο, συνακόλουθα σε περιόδους μετασχηματισμού των ταξικών σχέσεων.

Χαρακτηριστικότερη τέτοια περίπτωση είναι η ιστορική φάση αποδιάρθρωσης των προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής προς όφελος των καπιταλιστικών σχέσεων, φάση που χαρακτηρίζεται κατ' αρχήν από την έμμεση υπαγωγή των εργαζομένων στο εμπορικό κεφάλαιο (οικοτεχνία, η οποία παράγει για τον έμπορο-προαγοραστή, που αμείβει τους εργαζομένους "με το κομμάτι" βλ. Rubin 1994, σελ. 197-208). Κατά την περίοδο αυτή, δηλαδή ουσιαστικά το 17ο και 18ο αιώνα, ο έμμεσα υπαγόμενος στο κεφάλαιο εργάτης της οικοτεχνίας εξακολουθεί συχνά να εργάζεται και ως αυτοαπασχολούμενος αγρότης. Όπως παρατηρεί ο Rubin (1994, σελ. 201): "Το οικοτεχνικό σύστημα απάλλαξε τον επιχειρηματία-προαγοραστή απ' όλα τα κόστη πάγιου κεφαλαίου (κτήρια, εργαλεία παραγωγής), ενώ επέτρεπε στους εργάτες της οικοτεχνικής βιομηχανίας να εργάζονται στο σπίτι και να συνδυάζουν τη δραστηριότητά τους με βοηθητικές ασχολίες (γεωργία, καλλιέργεια φρούτων και λαχανικών, κλπ). Εξ αιτίας αυτών ακριβώς των πλεονεκτημάτων, το οικοτεχνικό σύστημα αποδείχτηκε ικανό να ανταγωνιστεί τις μανουφακτούρες, πολύ δε περισσότερο που οι τελευταίες αυτές δεν διέθεταν κάποια ιδιαίτερα πλεονεκτήματα από άποψη τεχνολογίας. Επομένως, οι μανουφακτούρες δεν ήταν σε θέση να εκτοπίσουν και να αντικαταστήσουν το οικοτεχνικό σύστημα -αυτό ήταν ένα καθήκον που μόνο τα εργοστάσια, με την εκτεταμένη εφαρμογή των μηχανών μετά τη βιομηχανική επανάσταση του τέλους του 18ου αιώνα, είχαν τη δυνατότητα να επιτελέσουν." (Για την υπαγωγή της οικοτεχνίας στο εμπορικό κεφάλαιο βλ. και Κ. Μαρξ 1978, σελ. 424-425).

Η γλαφυρότερη ίσως περιγραφή των συνθηκών ζωής αλλά και της "πολυαπασχόλησης" των εργατών κατά αυτή την πρώιμη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού έγινε από τον Ένγκελς, στο έργο του "Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία", το οποίο πρωτοκυκλοφόρησε το 1845. Στο έργο αυτό, ανάμεσα

στα άλλα, διαβάζουμε ότι πριν τη γενίκευση των αποτελεσμάτων της βιομηχανικής επανάστασης "ο υφάντης ήταν συνήθως σε θέση να κάνει κάποιες οικονομίες με τις οποίες μίσθωνε ένα μικρό χωράφι, το οποίο καλλιεργούσε στις ώρες της σχολής του" (Engels, in: Marx-Engels 1976, σελ. 238).

Είναι, λοιπόν, απόλυτα εσφαλμένοι οι ισχυρισμοί ότι η μαρξιστική ανάλυση δεν επισημαίνει τα φαινόμενα πολυαπασχόλησης και ότι, επιπλέον, τα φαινόμενα αυτά χαρακτηρίζουν κυρίως τη σύγχρονη περίοδο του καπιταλισμού. (Βλ. και Λεβαδίτης 1993, σελ. 119, καθώς και Cairé, in: Labica/Bensussan 1983, σελ. 90 & 91). Πέρα από την άγνοια των ιστορικών κειμένων και αναφορών, τέτοιοι ισχυρισμοί προδίδουν ενδεχομένως μια σύγχυση ανάμεσα στα αφηρημένα αντικείμενα της θεωρητικής ανάλυσης (τα οποία συγκροτούνται με βάση τους θεμελιώδεις μόνο προσδιορισμούς των κοινωνικών σχέσεων -π.χ. η έννοια του τρόπου παραγωγής) και τα περισσότερο συγκεκριμένα αντικείμενα ανάλυσης (που περιέχουν πολύ μεγαλύτερο αριθμό προσδιορισμών -π.χ. η εργατική τάξη στην Αγγλία των αρχών του 19ου αιώνα).

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης δεν συνεπάγεται την ανάγκη να διατυπωθεί μια νέα θεωρία των κοινωνικών τάξεων.^[34]

Επιπλέον, μπορούμε να πούμε συμπερασματικά, ότι η προσέγγιση της „ταξικής πολυσθένειας" αποτελεί μια αποτυχημένη απόπειρα να υπαχθούν οι θεωρητικές έννοιες και τα θεωρητικά κριτήρια των αντικειμενικών θεωριών των τάξεων (και ιδίως της μαρξιστικής θεωρίας) στο μεθοδολογικό ιντιβιντουαλισμό της κυρίαρχης ιδεολογίας και ειδικότερα της σύγχρονης νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας. Αποτελεί έτσι μια προσέγγιση θεωρητικά αντιφατική και εμπειρικά ατεκμηρίωτη. Αντίθετα, η μαρξιστική προσέγγιση συνιστά τη μόνη μη-απολογητική και μη-κανονιστική ανάλυση, η οποία μπορεί να αποδείξει ότι είναι ταυτόχρονα επιστημονική και κριτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(κατάταξη με βάση το ελληνικό αλφάβητο)

Αλτουσέρ, Λουί: Για τον Μαρξ και τον Φρόυντ, Θέσεις 35, σσ. 51-68, 1991.

Αλτουσέρ, Λουί: „Ο Μετασχηματισμός της Φιλοσοφίας/Η Μοναξιά του Μακιαβέλι", Ο Πολίτης, 1992.

Althusser, Louis & Balibar, Etienne: „Das Kapital lesen", 2 τόμοι, Rowohlt, Reinbeck/Hamburg, 1972.

- Weber, Max: „Grundriss der Sozialökonomik“, 2 τόμοι, Tuebingen 1947.
- Vester, Michael: Soziale Milieus, Klassenmentalitäten und Solidarität, "Widerspruch", τ. 27, Juni 1994, σ. 132 επ.
- Giddens, Antony: „Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften“, Suhrkamp 1984.
- Goldhorpe, John H.: Κοινωνικές τάξεις και πολιτική στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τ. 4, 1994.
- Γκράμσι, Αντόνιο: „Για τον Μακιαβέλη“, Ηριδανός, χ.χ.ε.
- Weeks, John: „A Critique of Neoclassical Macroeconomics“, MACMILLAN, London 1989.
- Γράβαρης, Διονύσης: Το αίτημα της μικρο-θεμελίωσης των μακρο-κατηγοριών στο θεωρητικό υπόδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού, Αξιολογικά, τ. 2, σσ. 78-125, 1991.
- Δαμιανός, Δημήτρης/Κασίμης, Χαράλαμπος/Μουσίδης, Αντώνης/Ντεμούσης, Μιχάλης: „Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα“, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1994.
- Δημούλης, Δημήτρης: Πολιτικότητα-Πολιτική-Ταξική Πολιτική. Σημειώσεις και Απορίες, Θέσεις τ. 46, σσ. 33-62, 1994.
- Engels, Friedrich: „Die Lage der arbeitenden Klasse in England“, in: Marx-Engels-Werke, τ. 2, σσ. 225-508.
- Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης: „Κοινωνιολογία“, εκδ. Κριτική 1987.
- Caire, Guy: Arbeiter/Arbeiteraristokratie/Arbeiterbewegung, in: Labica/Bensussan (εκδ.): „Kritisches Woerterbuch des Marxismus“ τ. 1, σσ. 85-96, Argument, Berlin 1986.
- Λεβαδίτης, Θράσος: Η επιστήμη του Κ. Τσουκαλά: Η χρεοκοπία της μαρξικής κοινωνιολογίας, τεύχη πολιτικής οικονομίας, σσ. 69-150, 1993.
- Μαλάκος, Τόλης: Σχετικά με τον „αναλυτικό μαρξισμό“, Θέσεις τ. 36, σσ. 51-74, 1991.
- Μαρξ, Καρλ: "Το Κεφάλαιο", τ. 1, Μόρφωση, Αθήνα, 1963.
- Μαρξ, Καρλ: "Το Κεφάλαιο", τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Μαρξ, Καρλ: „Για το κράτος“, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Μηλιός, Γιάννης: Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, Μέρος Α', Θέσεις τ. 4, σσ. 23-48, 1983.

- Μηλιός, Γιάννης: Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, Μέρος Β', Θέσεις τ. 5, σσ. 31-61, 1983.
- Μηλιός, Γιάννης: „Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη", Εξάντας 1988.
- Μηλιός, Γιάννης: Από τη „συντριβή της κρατικής μηχανής" στην „κρίση και μετεξέλιξη του κράτους". Η θεωρητική τομή στο έργο του Νίκου Πουλαντζά, Θέσεις τ. 30, σσ. 59-78, 1990.
- Μηλιός, Γιάννης: „Εκπαίδευση και εξουσία. Κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης", 4η έκδοση, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993.
- Μηλιός, Γιάννης: Η μαρξιστική θεωρία και ο μαρξισμός-ως-ιδεολογία-μαζών, Θέσεις τ. 50, σσ. 13-32, 1995.
- Moreau, Pierre-Francois: „Marx und Spinoza", VSA 1978.
- Balibar, Etienne: „Klassen/Klassenkampf", in: Labica/Bensussan (εκδ.): „Kritisches Woerterbuch des Marxismus" τ. 4, σσ. 615-636, Argument, Berlin 1986.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν: Για τη μαρξιστική έννοια του „καταμερισμού χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας" και την πάλη των τάξεων, Θέσεις τ. 17, σσ. 99-112, 1986.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν: Σχετικά με τη μαρξιστική θεωρία της πάλης των τάξεων, Θέσεις τ. 28, σελ. 69 επ., 1989.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν και Βαλλερστάιν/Ιμμανουέλ: „Φυλή Έθνος Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες", Ο Πολίτης, 1991.
- Μπετελέμ, Σαρλ: „Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό", Ράππας, 1975.
- Birnbaum, Pierre/Leca, Jean: „Sur l' individualisme", Paris 1986
- Πλάτων: „Πολιτεία" (Πρόλογος Ευ. Παπανούτσος, μτφ. Ιω. Γρυπάρης), Α. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.ε.
- Πουλαντζάς, Νίκος: „Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις", Θεμέλιο 1975.
- Πουλαντζάς, Νίκος: „Κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό", Θεμέλιο, 1981.
- Ricardo, David: "Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας", Γκοβόστης, 1992.
- Roll, Eric: „A History of Economic Thought", Faber & Faber, London 1989.
- Rubin, I. Isaac: „Ιστορία Οικονομικών Θεωριών", εκδ. Κριτική, 1994.
- Smith, Adam: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", 2

τόμοι, Libetry Classics, Indianapolis 1981.

Sombart, Werner: „Der moderne Kapitalismus", 4 τόμοι, Verlag von Duncker und Humblot, Muenchen& Leipzig, 1922.

Σπινόζα, Μπαρούχ: „Πολιτεία", Αναγνωστίδης, χ.χ.ε.

Ste. Croix, G.E.M., de: „The Class Struggle in the Ancient Greek World", Duckworth, London 1983.

Ste. Croix, G.E.M., de: Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern, New Left Review, No 146, 1984, σσ. 92-111.

Στογιαννίδου, Μάιρα: Κρατικός παρεμβατισμός, „κοινωνικές ανάγκες" και λαϊκή συμμετοχή, Θέσεις τ. 8, 1984.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος: "Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα", Θεμέλιο, 1986.

Χαραλάμπης, Δημήτρης: Όψεις κριτικής της μαρξιστικής θεωρίας, Θέσεις τ. 6, 1984, σσ. 95 επ.

Heinrich, Michael: Ο Χέγκελ, τα „Grundrisse" και το „Κεφάλαιο". Συγκρότηση, αντικείμενο και μέθοδος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, Θέσεις τ. 51, 1995.

Χομπς, Τόμας: „Λεβιάθαν", 2 τόμοι, Γνώση 1989.

[1] Ευχαριστώ τον Δημήτρη Δημούλη για τις παρατηρήσεις του στην πρώτη γραφή αυτού του κειμένου.

[2] Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί ο χωρισμός σε τάξεις της ιδανικής Πολιτείας του Πλάτωνα: Η τάξη των κυριάρχων-αρχόντων, δηλαδή των διοικούντων την Πολιτεία, θα έπρεπε να είναι οι φιλόσοφοι, οι κατέχοντες την γνώση, οι οποίοι θα στερούνταν κάθε ατομικής ιδιοκτησίας. Κατόπιν ορίζεται η τάξη των φυλάκων, που μεριμνούν για τη στρατιωτική ασφάλεια και τέλος η τάξη των δημιουργών, δηλαδή όλων όσων ασχολούνται με την "οικονομική ζωή". (Πλάτων χχε.).

[3] "Η παραγωγή του εδάφους (...) κατανέμεται μεταξύ τριών κοινωνικών τάξεων, ήτοι των γαιοκτημόνων, των κεφαλαιούχων ή των κατόχων των περιουσιακών στοιχείων ή κεφαλαίων των αναγκαιούντων προς καλλιέργειαν αυτού, και των εργατών δια της φιλοπονίας των οποίων καλλιεργείται τούτο. Κατά τα ποικίλα στάδια της κοινωνικής εξελίξεως αι εις εκάστην των τάξεων τούτων εκ της συνολικής παραγωγής του εδάφους προερχόμεναι αναλογίαι υπό το όνομα έγγειος πρόσοδος, κέρδος και ημερομίσθιον είναι ουσιωδώς διάφοροι" (David Ricardo, 1992, σελ. 1).

[4] Είναι κατανοητό έτσι γιατί ο Carey, που θεωρούσε ότι η καπιταλιστική

οικονομία ενσαρκώνει την Αρμονία των Συμφερόντων, έγραφε το 1848 ότι το έργο του Ricardo αποτελεί "το αληθινό εγχειρίδιο του δημαγωγού, που επιδιώκει την εξουσία μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης, του πολέμου και της ληλασίας" (παρατίθεται στο Rubin 1994, σελ. 416).

[5] "Υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος συγκρότησης κοινής εξουσίας, ικανής να προστατεύει τους ανθρώπους από τις έξωθεν εισβολές και τις μεταξύ τους αδικοπραγίες (...) Ο τρόπος είναι ο εξής: όλοι εκχωρούν ολόκληρη τη δύναμη και την ισχύ τους σ' έναν άνθρωπο ή σε μια συνέλευση ανθρώπων (...) Τούτο είναι μια κοινή εξουσία, ικανή να τους εμπνέει δέος και να κατευθύνει τις πράξεις τους προς το κοινό όφελος" (Χομπς 1989, σελ. 240-241). "Το δικαίωμα που καθορίζει την δύναμη των πολλών συνηθίζουν να το ονομάζουν δημόσια εξουσία, και κατέχει απόλυτα αυτή τη δύναμη-εξουσία εκείνος, που με τη γενική θέληση έχει την φροντίδα των κοινών υποθέσεων (...) Το δικαίωμα του κυρίαρχου, που δεν έχει άλλο όριο απ' τη δύναμή του, συνίσταται κυρίως στο ότι υπάρχει μια σκέψη που μπορούμε να πούμε πως είναι εκείνη της δημόσιας δύναμης, πάνω στην οποία όλοι πρέπει να συμμορφώνονται, που μόνο αυτή καθορίζει το καλό ή το κακό, το δίκαιο ή το άδικο (...)" (Σπινόζα χ.χ.ε., σελ. 45 και 61). Βέβαια, πίσω από τις διατυπώσεις αυτές των κλασικών πολιτικών φιλοσόφων υπολανθάνουν πάντα αντιλήψεις που (με μαρξιστικούς όρους) θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αναφέρονται σε έννοιες όπως "ταξικοί συσχετισμοί δύναμης", "ταξική ηγεμονία", ιδιοποίηση-στέρηση της εξουσίας των υπηκόων από τον κυρίαρχο (και ό,τι αυτός εκπροσωπεί σε κοινωνικό-ταξικό επίπεδο), "αστικό-εθνικό κράτος" κ.ο.κ. Τέτοιου τύπου προσεγγίσεις εντοπίζονται κυρίως στον Μακιαβέλι (βλ. Γκράμσι χ.χ.ε., Αλτουσέρ 1992), αλλά και στον Σπινόζα (Moreau 1978, κυρίως κεφ. 6, σελ. 99 επ.).

[6] "Η ένταση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, η αντιπαράθεση του γενικού και του επιμέρους, εξυπονοεί κατ' ανάγκη ότι το άτομο δεν υπάγεται άμεσα στην κοινωνική ολότητα, αλλά ότι σ' αυτή τη διαδικασία υφίστανται ενδιάμεσες βαθμίδες. Αυτές οι ενδιάμεσες βαθμίδες περιγράφονται στην κοινωνιολογία από το τέλος του 19.ου αιώνα, ειδικά από τον Durkheim και μετά, με την καθιερωμένη πια έννοια της ομάδας" (Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης 1987, σελ. 75).

[7] Οι "οικονομικές τάξεις" μπορούν έτσι να οριστούν με βάση τις συνήθειες σήμερα σε κοινωνιολογικές έρευνες λίγο-πολύ αυθαίρετες εισοδηματικές κατηγορίες, δηλαδή με βάση το ύψος του χρηματικού εισοδήματος, ανεξάρτητα από τις πηγές απόκτησής του: Π.χ. η "ανώτατη" εισοδηματική τάξη, η "ανώτερη", η "μεσαία", η "χαμηλή" και η "κατώτερη" εισοδηματική τάξη. Οι τάξεις πολλαπλασιάζονται όταν στην προσέγγιση αυτή ληφθούν υπόψη κριτήρια "νοοτροπιών", "τρόπων ζωής" ("life-style") κ.ο.κ. Για αυτή την προσέγγιση βλ. π.χ. Vester 1994.

[8] Δεν τίθεται δηλαδή το ερώτημα, τι είναι "το" κράτος, "οι" θρησκείες κ.ο.κ. Απουσιάζει μια θεωρία των κοινωνικών σχέσεων και θεσμών εξουσίας. Αξίζει εδώ να παραπέμψουμε στην κριτική του Γκράμσι προς την κοινωνιολογία, ο οποίος προσεγγίζει το ίδιο ζήτημα, που επισημαίνουμε εδώ, από μια άλλη

σκοπία: Η κοινωνιολογία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η επιστήμη "των συνθηκών και των νόμων που ρυθμίζουν την εξέλιξη" του ανθρώπου, διότι παραγνωρίζει ότι "ο άνθρωπος μπορεί να νοηθεί μόνο σαν άνθρωπος ιστορικά καθορισμένος, που αναπτύχθηκε και ζει (...) σ' ένα καθορισμένο κοινωνικό σύμπλεγμα ή σύνολο κοινωνικών σχέσεων" (Γκράμσι χ.χ.ε., σελ. 149). Σχετικά με το ίδιο ζήτημα, ο Γκράμσι επισημαίνει ότι το "θεμελιακό καινούργιο στοιχείο" που έχει εισαγάγει ο μαρξισμός στις κοινωνικές επιστήμες είναι η "απόδειξη ότι δεν υπάρχει μια αφηρημένη 'ανθρώπινη φύση' σταθερή και αναλλοίωτη" (όπ. π.).

[9] Για μια κριτική των διαφορετικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων περί "κοινωνικών αναγκών" βλ. Στογιαννίδου 1984.

[10] Πέραν αυτών, ο Weber θεωρεί ότι μια τάξη (μια „ταξική κατάσταση“) υφίσταται μόνο σε αναφορά με την αγορά (ως „κατάσταση στην αγορά“), αποκλείοντας έτσι από τον ορισμό των τάξεων τις προκαπιταλιστικές κοινωνικές ομάδες που δεν αναφέρονταν σε „καταστάσεις στην αγορά“, τις οποίες ονομάζει „κάστες“. Για μια κριτική στη διάσταση αυτή της θεωρίας των τάξεων του Weber, αλλά και της „στατικής“ του αντίληψης περί τάξεων (οι τάξεις ορίζονται στον Weber ανεξάρτητα η μια από την άλλη, κάτι που βρίσκεται στον αντίποδα της μαρξικής προσέγγισης για την πάλη των τάξεων) βλ. DeSte. Croix 1983, σελ. 85 επ.

[11] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Lenski, ο οποίος, όπως επισημαίνει ο Δ. Χαραλάμπης, "ανακαλύπτει στη βιομηχανική κοινωνία τόσες σχεδόν τάξεις όσες είναι τα επαγγέλματα και οι ηλικίες" (Χαραλάμπης 1984, σελ. 102). Βλ. επίσης Λεβαδίτης 1993.

[12] Είναι προφανές ότι όταν αναφέρομαι στη μαρξιστική θεωρία εννοώ μια συγκεκριμένη εκδοχή του μαρξισμού, που θα περιγραφεί στα επόμενα, διάφορη από πολλές άλλες, όπως π.χ. από τον αλήστου μνήμης "σοβιετικό μαρξισμό". Ο μαρξισμός ουδέποτε υπήρξε "μία και μοναδική" θεωρία. (Βλ. και Μηλιός 1995 και τη σχετική βιβλιογραφία που παρατίθεται εκεί).

[13] Το κράτος, ως δημόσια αρχή, ως φορολογικό σύστημα, ως νομοθεσία κ.ο.κ. είναι παρόν στις αναλύσεις των Κλασικών Οικονομολόγων.

[14] Στο ημιτελές 52ο κεφ. του 3ου τόμου του Κεφαλαίου ο Μαρξ σημειώνει: "Οι ιδιοκτήτες απλής εργασιακής δύναμης, οι ιδιοκτήτες κεφαλαίου και οι ιδιοκτήτες γης, οι αντίστοιχες πηγές εισοδήματος των οποίων είναι ο μισθός εργασίας, το κέρδος και η γαιοπρόσοδος, δηλαδή οι μισθωτοί εργάτες, οι κεφαλαιοκράτες και οι γαιοκτήμονες αποτελούν τις τρεις μεγάλες τάξεις της σύγχρονης κοινωνίας, που βασίζεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής". Σπεύδει, όμως, αμέσως να σημειώσει ότι το κριτήριο της μορφής του εισοδήματος δεν κλείνει τη θεωρία των τάξεων και θέτει το ερώτημα: "Τι είναι αυτό που κάνει τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες, τους γαιοκτήμονες να αποτελούν τις τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις;" (Μαρξ 1978, σελ. 1086-1087). Για ζητήματα που σχετίζονται με τον 'προσωρινό' αυτό ορισμό των τάξεων από τον Μαρξ βλ. Balibar 1986, σ. 620 επ. και Δημούλης 1994, σ. 46 επ.

[15] Οι μη-ταξικές σχέσεις που υφίστανται σε μία κοινωνία, όπως π.χ. οι σχέσεις ενηλίκων-ανηλίκων, οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, τις διαφορετικές "φυλές" ή τις διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες επικαθορίζονται πάντοτε και μορφοποιούνται σε αντιστοιχία με την κύρια όψη των κοινωνικών σχέσεων, τις ταξικές σχέσεις εξουσίας. Για τη θεμελίωση της μαρξιστικής αυτής θέσης βλ. Δημούλης 1994, ιδίως σ. 47-51. Επίσης την πολύ διεισδυτική ανάλυση του Βαλλερστάιν για τις έννοιες "φυλή" και "ομάδωση κύρους" (στο Μπαλιμπάρ/ Βαλλερστάιν 1991, σ. 281 επ.) όπου θεμελιώνεται και το συμπέρασμα ότι "οι ομαδώσεις κύρους (όπως και τα κόμματα) αποτελούν συγκεχυμένες συλλογικές αναπαραστάσεις των τάξεων" (σ. 306). Η διεισδυτική ανάλυση του Βαλλερστάιν περιορίζεται από την, κατά τη γνώμη μου λανθασμένη και αντιφατική αντίληψή του περί "παγκόσμιου καπιταλισμού" (βλ. και Μηλιός 1984-A και 1984-B).

[16] Όπως σωστά παρατηρεί ο deSteCroix (1984, σελ. 100), η τάξη „είναι η συλλογική κοινωνική έκφραση του γεγονότος της εκμετάλλευσης, του τρόπου με τον οποίο η εκμετάλλευση συσσωματώνεται σε μια κοινωνική δομή." Το λάθος του deSteCroix είναι ότι θεωρεί τη θέση αυτή ως αποκλειστικά δική του συμβολή στη μαρξιστική θεωρία, ως δική του ερμηνεία του μαρξικού έργου: «Απ' όσο γνωρίζω, κανείς δεν επέμεινε ποτέ επαρκώς στο ότι (...) η τάξη είναι (...) μια σχέση εκμετάλλευσης» (deSteCroix 1984, σελ. 99). Προφανώς ο συγγραφέας αγνοεί τη Σχολή Althusser, που ανέπτυξε παρόμοιες θέσεις, αρκετά χρόνια πριν από τον ίδιο.

[17] Για την κριτική της αντίθεσης θεωρητικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία μια τάξη συγκροτείται „μόνον από τη στιγμή που διαθέτει μια 'ταξική συνείδηση' δική της" βλ. Πουλαντζάς 1975, τ. α', σελ. 105 επ. Επίσης deSteCroix (1984, σελ. 102): „Εάν οι σκλάβοι της αρχαιότητας πρέπει πράγματι να θεωρηθούν ως τάξη, τότε ούτε η ταξική συνείδηση, ούτε η κοινή πολιτική δράση (και οι δύο ήταν έτερα από τη δυνατότητα των αρχαίων σκλάβων) δεν φαίνονται να δικαιούνται να θεωρηθούν ως αναγκαία στοιχεία της τάξης, σύμφωνα με το μαρξικό σύστημα". Ας σημειωθεί εδώ ότι η αντίληψη πως συστατικό στοιχείο της τάξης είναι αναγκαστικά η ταξική συνείδηση („οι τάξεις είναι συνειδητά συλλογικά υποκείμενα ") δεν ταυτίζεται πάντοτε με την ατομοκεντρική-υποκειμενιστική θεώρηση των τάξεων, που θα πραγματευτούμε στο 6ο κφάλαιο αυτού του άρθρου („οι τάξεις είναι το προϊόν της

κοινής βούλησης, απόφασης και δράσης μιας ομάδας ατόμων").

[18] Με την έννοια αυτή η υπεραξία, δηλαδή η ειδικά καπιταλιστική μορφή του υπερπροϊόντος, είναι κατά κύριο λόγο μια κοινωνική σχέση (σχέση κοινωνικής εξουσίας και εκμετάλλευσης) και όχι απλώς ένα ποσοτικό αξιακό μέγεθος (ό,τι "περισσεύει", όταν από τη συνολική αξία του καθαρού προϊόντος αφαιρεθεί η αξία που αντιστοιχεί στα αναγκαία μέσα διαβίωσης των εργαζομένων).

[19] "Δεν φτάνει που οι όροι της εργασίας εμφανίζονται στον ένα πόλο σαν κεφάλαιο, ενώ στον αντίθετο πόλο υπάρχουν μόνο άνθρωποι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Δεν φτάνει ακόμα που εξαναγκάζονται άνθρωποι να πουλούν θεληματικά τον εαυτό τους. Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής" (Μαρξ 1963, σ. 761).

[20] "Η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής, εξεταζόμενη στην ολότητά της ή ως διαδικασία αναπαραγωγής, παράγει επομένως όχι μονάχα εμπόρευμα, όχι μονάχα υπεραξία, παράγει και αναπαράγει την ίδια την κεφαλαιακή σχέση" (Μαρξ 1963, σ. 598). Για την έννοια της αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης ως συστατικό στοιχείο της έννοιας "καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής" στον ώριμο Μαρξ βλ. M. Heinrich 1995. Για την έννοια του τρόπου παραγωγής βλ. Althusser/Balibar 1972. Επίσης Μηλιός 1988, σ. 61-73.

[21] Παραγωγικές διαδικασίες που δεν ανάγονται σε σχέσεις εκμετάλλευσης (παραγωγής και απόσπασης υπερπροϊόντος), όπως είναι η περίπτωση του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού (απλή εμπορευματική παραγωγή), δεν αποτελούν τρόπο παραγωγής, αλλά μια μορφή παραγωγής.

[22] Η θέση, για παράδειγμα, ότι σε μια χώρα κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, σημαίνει ότι η κυρίαρχη (όχι όμως αναγκαστικά και η αριθμητικά πολυπληθέστερη) κοινωνική σχέση είναι το κεφάλαιο που εκμεταλλεύεται μισθωτή εργασία, ότι το υπερπρόϊον παίρνει τη μορφή της υπεραξίας κ.λπ. Πέραν αυτού, δεν διευκρινίζεται όμως τίποτε για τις συγκεκριμένες μορφές που παίρνει αυτή η κυριαρχία του κεφαλαίου, για τη συγκεκριμένη μορφή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας: Για το αν π.χ. διάρκεια της εργάσιμης μέρας είναι 12, 10 ή 7 ώρες, για το ποια είναι η κυρίαρχη μορφή ή μερίδα κεφαλαίου (π.χ. εμπορικό, βιομηχανικό, τραπεζιτικό κεφάλαιο, κ.ο.κ.), για το αν η εργασιακή δύναμη έχει ψηλή ή χαμηλή ειδίκευση, για το αν έχουν αναπτυχθεί περισσότερο ή λιγότερο οι αναπαραγωγικές λειτουργίες του καπιταλιστικού κράτους (εκπαίδευση, κοινωνική πρόνοια, κ.ο.κ.), για το αν είναι περισσότερο ή λιγότερο οξυμένοι

οι οικονομικοί και πολιτικοί ανταγωνισμοί, κ.λπ.

[23] Αναφερόμαστε στην ιδιοκτησία κεφαλαίου όχι με τη νομική, αλλά με την πραγματική-οικονομική έννοια: κατοχή και νομή μέσω παραγωγής. Με την έννοια αυτή οι (μισθωτοί) φορείς που ασκούν τη γενική διεύθυνση μιας ανώνυμης εταιρίας ή μιας ΔΕΚΟ εντάσσονται στην καπιταλιστική τάξη. (Βλ. και Μπετελέμ 1975).

[24] "Ότι η 'ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος' δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αλλά οι managers της βιομηχανίας, το σημείωσε ήδη ο Γιουρ" (Μαρξ 1978 σ. 488).

[25] "Ο ταξικός δομικός προσδιορισμός τους δεν μπορεί να νοηθεί παρά στη σχέση τους με την αστική και την εργατική τάξη, μέσα στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας" (Πουλαντζάς 1981, σ. 255). Για τις έννοιες μερίδες τάξεων, στρώματα και κοινωνικές κατηγορίες βλ. επίσης Πουλαντζάς 1975, σ. 114 επ., Πουλαντζάς 1981, σ. 29. Για την κριτική ορισμένων απόψεων του Πουλαντζά αναφορικά με τον μαρξιστικό προσδιορισμό των τάξεων βλ. Μηλιός 1988 σ. 68 επ. και Μηλιός 1990, σ. 71 επ.

[26] Η θέση αυτή δεν σημαίνει ότι η μαρξιστική θεωρία έχει "επιλύσει" κάθε ζήτημα που σχετίζεται με την επιστημονική μελέτη των (ταξικών κοινωνιών). Πέρα από το γεγονός ότι η παραγωγή επιστημονικών γνώσεων είναι μια διαδικασία χωρίς τέλος, σημαντικό ρόλο παίζει εδώ η εγγενής "συγκρουσιαιότητα" του μαρξισμού, και η αναγκαιότητα στράτευσης του στο πεδίο των κοινωνικών ανταγωνισμών ως προϋπόθεση της επιστημονικότητάς του (Αλτουσέρ 1991). Όμως, τα "ανοικτά προβλήματα" (Balibar 1986), ή οι "απορίες" (Δημούλης 1994) που εξακολουθούν να εντοπίζονται στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας των τάξεων, δεν αναιρούν το γεγονός ότι πρόκειται για τη θεωρία που μπορεί να διεκδικεί τους τίτλους της συνεκτικότητας και της επιστημονικότητας.

[27] Είναι αλήθεια ότι ο οικονομισμός αποτελεί ίδιον αυτών των συγκεκριμένων εκδοχών του μαρξισμού, του κλασικού σοσιαλδημοκρατικού και του σοβιετικού (σταλινικού) μαρξισμού, οι οποίες κυριάρχησαν ήδη από τη δεκαετία του 1930 στις πολιτικές οργανώσεις και τα κόμματα που αναφέρονταν στο μαρξισμό.

[28] Όπως σωστά παρατηρεί ο Τ. Μαλάκος (1991, σελ. 61), η θέση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί τεκμηριωμένη, διότι στην ουσία υποστηρίζει ότι οι ιδιότητες, οι πεποιθήσεις, οι στόχοι και οι ενέργειες των ατόμων (οι κοινωνικές "συμπεριφορές" των ατόμων) δεν προκύπτουν σε συνάρτηση με τους κοινωνικούς καθορισμούς τους, χωρίς παράλληλα να υποδεικνύει από πού προκύπτουν. Εξάλλου, μια ψυχολογική

τεκμηρίωση της α-κοινωνικής φύσης του ατόμου (ως συναισθηματικής-ηθικής οντότητας) είναι επίσης αδύνατη, στο έδαφος των ευρημάτων της ψυχανάλυσης, που έδειξε τον καθορισμό των ορμών, "κλίσεων" και δράσεων του ατόμου από το ασυνείδητο στοιχείο του ψυχισμού του.

[29] Η αντίληψη αυτή για την "υποκειμενική" συγκρότηση των τάξεων υπάρχει, όπως ήδη αναφέραμε στα προηγούμενα, από πολύ παλιά. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Sombart (1922, σ. 1093), ο οποίος όριζε τις τάξεις ως το "αποτέλεσμα της συνειδητά δημιουργημένης πεποίθησης περί κοινής ένταξης" και διευκρίνιζε ότι "η τάξη δεν υφίσταται μέχρις ότου συνειδητοποιήσουν τα μεμονωμένα άτομα την κοινότητα των συμφερόντων [τους]".

[30] Βλ. αναλυτικά στον τόμο: Pierre Birnbaum/Jean Leca 1986, όπου και μελέτες των εκπροσώπων του „αναλυτικού μαρξισμού" J. Elster και A. Przeworski, σελ. 60 επ., 77 επ.

[31] "Αν η κυρία Jones γίνεται εργάτρια, δεν είναι λόγω κάποιας εσωτερικευμένης κοινωνικής διάρθρωσης, ούτε επειδή δεν έχει άλλη επιλογή. Γίνεται εργάτρια επειδή διαλέγει να γίνει εργάτρια" (A. Przeworski, "Capitalism and Social Democracy", CUP, Cambridge 1988, σελ. 95. Παρατίθεται στο Μαλάκος 1991 σελ. 68).

[32] Βλ. και την παρατήρηση του Ε. Μπαλιμπάρ (1989, σελ. 78): „Ο ατομισμός είναι πάνω απ' όλα ένα ιδεολογικό αποτέλεσμα που συνδέεται με την εμπορευματική οικονομία και το σύγχρονο κράτος"

[33] Την άποψη αυτή τεκμηριώνουν, άλλωστε, όλες οι σχετικές εμπειρικές μελέτες. Έτσι, σε πρόσφατη μελέτη για την πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα της Ελλάδας διαπιστώθηκε ότι „το πολυαπασχολούμενο νοικοκυριό (...) διατηρεί μικρότερο, κατά δέκα στρέμματα, μέγεθος εκμετάλλευσης [σε σύγκριση με το μη-πολυαπασχολούμενο νοικοκυριό, Γ.Μ.]" (Δαμιανός κ.ά. 1994, σελ. 96).

[34] Εντούτοις, μπορούμε ανεπιφύλακτα να υποθέσουμε ότι, ανάλογα με την έκτασή του, το φαινόμενο αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στους τρόπους (πολιτικής και συνδικαλιστικής) συμπεριφοράς των εργαζομένων. Ας μην ξεχνάμε ότι το συνδικαλιστικό κίνημα δεν αναπτύχθηκε κατά την πρώτη ιστορική περίοδο του καπιταλισμού (την περίοδο της υπαγμένης στο εμπορικό κεφάλαιο οικοτεχνίας και αγροτικής οικονομίας), αλλά μετά τη βιομηχανική επανάσταση, όταν οι εργαζόμενοι συγκεντρώνονταν όλο και περισσότερο σε κοινούς χώρους δουλειάς. Ότι ακόμα, πολλές από τις "νέες" μορφές (πολυ)απασχόλησης (φασόν, μερική απασχόληση,

εποχιακή απασχόληση κ.ο.κ., βλ. Κατσορίδας 1994) συνδέονται με την "εξατομίκευση" των εργαζομένων ή/και τον περιορισμό των δυνατοτήτων τους για συνδικαλιστική δράση, ότι επομένως δρουν ανασχετικά στην ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος.

